Tijd-Schrift

HEEMKUNDE EN LOKAAL-ERFGOEDPRAKTIJK
IN VLAANDEREN

Genot

viermaandelijks tijdschrift » jaargang 8, nr. 2 | augustus 2018

Tijd-Schrift

COLOFON

Tijd-Schrift | Heemkunde en lokaal-erfgoedpraktijk in Vlaanderen
Jaargang 8, nr. 2 | 2018
www.tijd-schrift.be
info@tijd-schrift.be
T +32 15 20 51 74

HOOFDREDACTIE
Jan De Meester

REDACTIERAAD
Paul Degraeve, Jelle De Rock, Fons Dierickx, Ans Vervaeke, Tine Van Osselaer, Ferdi Geerts, Tijl Vereenooghe, Nele Provoost, Bram Vannieuwenhuyze, Tom Verschaffel, Machteld Venken, Evelien Jonckheere.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER
Fons Dierickx,
p.a. Zoutwerf 5, 2800 Mechelen

LAY-OUT & DRUK
Chapo, Hasselt

ABONNEMENTEN
Tijd-Schrift verschijnt driemaal per jaar. Een jaarabonnement kost € 25. Voor buitenlandse abonnementen wordt dit bedrag verhoogd met de verzendingskosten. Losse nummers kosten € 10 (+ verzendingskosten). Rekeningnummer Heemkunde Vlaanderen:
IBAN: BE79 0682 2185 9033.
BIC: GKCCBEBB.

© Heemkunde Vlaanderen vzw

Afbeelding cover:

ISSN 2034-6263

INHOUD

Genot 4

Geestelijk genot 6
Clerici en sodomie in de vroegmoderne Zuidelijke Nederlanden
Jonas Roelens

Conflictueus genot en botsende beelden 26
Hoe de biercultuur in Vlaams-Brabant vorm kreeg in de periode 1880-1940
Annelies Tollet

Belast genot 46
De tabaksimpost van de Staten van Brabant als verklikker van tabaksverbruik in het verleden (1694-1794)
Johan Poukens

GODDELIJK 64
Perspectieven voor de studie van religieuze extase in negentiende-eeuws Vlaanderen
Kristof Smeyers

Volgende nummers behandelen onder meer de thema's

Zelf een artikel schrijven voor Tijd-Schrift? Bezorg uw suggestie met korte abstract zo snel mogelijk via redactie@tijd-schrift.be.

Genot

Genieten is een van de credo's van de moderne Westerse samenleving. Een probaat antidotum voor het jachtige professionele leven. Een must tijdens de weekends en op zonnige dagen, een *guilty pleasure* doorheen de week. Genot heeft vele gezichten. Genieten kan heel bewust van uitzonderlijke sensaties, maar evengoed van de subtiele dingen van alledag. Vandaag heeft zich in zekere zin een democratisering van het genieten doorgezet: genot wordt netjes verpakt als citytrip, bioscoopbezoek of authentiek abdijbier aan de consument aangeboden. Iedere periode in de geschiedenis had zo zijn eigen genotsmiddelen, waarvan het ene al sociaal-exclusiever was dan het ander. Vrijetijd is zo'n luxe-product dat de sociale elite (door Thorstein Veblen ook *leisure class* genoemd) tot voor kort onderscheidde van de werkende klasse. Andere vormen van genot waren dan weer ronduit ongeoorloofd en werden met name door de Kerk verguisd. Genieten kan immers ook een verslaving worden, vandaar de vaak moraliserend toon waarmee er tot op vandaag over diverse genotsmiddelen wordt gesproken.

Allerhande vormen van genot hebben in het historische bronnenmateriaal veel sporen nagelaten. De onderzoeker kan verschillende methodes en bronnentypes met elkaar combineren. Zo laat de seriële analyse van fiscale en juridische bronnen toe de consumptie van genotsmiddelen in te schatten, kunnen juridische bronnen een beeld geven van de repressie van bepaalde vormen van genot, terwijl een microgeschiedenis op basis van ego-documenten, krantenberichten en iconografische bronnen de historicus een inkijk kan geven in hoe de tijdgenoot in de praktijk de geneugten des levens opzocht. Dit themanummer omvat vijf zeer uiteenlopende bijdragen over diverse vormen van genot en genotsmiddelen, gaande van bier, over tabak tot seksuele intimiteit en religieuze extase. Hierbij worden heel uiteenlopende bronnentypes aangeboord en verschillende methodologieën besproken.

De Vlaming is een Bourgondiër, maar dan vooral een die graag bier drinkt. Bier is een van de hoekstenen van de Belgische gastronomie en culturele identiteit. Indien met mate geconsumeerd, is het gerstenat wellicht het ultieme genotsmiddel van de Belg. Het is evenwel pas de laatste decennia dat de zeer rijke en diverse Belgische biercultuur van weleer een heuse heropbloei kent. **Annelies Tollet** vertelt in haar artikel het verhaal van de Belgische brouwerijen van circa 1880 tot aan de Tweede Wereldoorlog. Het Belgische bierlandschap kende in die periode een drastische verschraling, dit ten gevolge van verschillende maatschappelijke veranderingen en concurrentie van buitenlandse bierstijlen. Ook de beeldvorming rond bier verandert in deze periode sterk, mede onder invloed van de anti-alcoholbeweging. Tot voor honderd jaar was het brouwen van bier een bij uitstek lokaal verhaal dat heel wat potentieel heeft voor heemkundig onderzoek.

Anders dan de relatief 'inelastische' vraag naar bijvoorbeeld graan, heeft de consumptie van andere genotsmiddelen vaak een sociaal-distinctief karakter. Zo maakten specerijen vanaf de late middeleeuwen deel uit van een verfijnde levenstijl die vooral voor de meer gegoede klasse was weggelegd. De bijdrage van **Inneke Baatsen** onderzoekt de sociale exclusiviteit van 'smaak' en de consumptie van specerijen in vroegmodern Brugge aan de hand van boedelinventarissen en kookboeken. Ze brengt daarbij veranderende smaakpatronen in kaart en toetst deze af aan de sociale gelaagdheid van zestiende-eeuws Brugge.

Het is voor de moderne westerling soms moeilijk te vatten, maar lange tijd werd – zeker in bepaalde middens – lijden als een ultieme vorm van goddelijk genot beschouwd. Ondanks – of misschien juist als reactie op – de voortschrijdende verwetenschappelijking en rationalisering, kent de negentiende eeuw een opmerkelijke revival van een volksdevotie rond stigmatici en visioenen. **Kristof Smeyers** bespreekt in zijn artikel de cultus in negentiende-eeuws Vlaanderen rond lokale figuren (doorgaans vrouwen) die geregeld in religieuze extase verkeerden. Onder extase moet worden verstaan het uitschakelen van alle externe prikkels, zintuigen en ego om 'buiten zichzelf' te treden. Officiële instanties zetten deze fenomenen vaak weg als boerenbedrog of een ziekelijke aandoening. Krantenartikels, egodocumenten en visuele bronnen leiden evenwel tot een meer genuanceerde en positieve inschatting. Zo argumenteert Smeyers dat de gedeelde mystieke ervaringen juist een zeer gunstig effect konden hebben op de lokale gemeenschapsopbouw. Religieuze extase moet dan ook veel ruimer gezien worden dan het allerindividueelste genot: het kon ook genoegen en troost verschaffen aan een brede kring van gelovigen.

Een ander genotsmiddel dat tegenwoordig door de overheid aan banden wordt gelegd, maar waaraan in de vroegmoderne tijd vaak medicinale eigenschappen werd toegeschreven, is tabak. In snuifbare vorm was het een luxeproduct dat voor de sociale elite was voorbehouden, terwijl de plant in de zeventiende eeuw onder steeds bredere lagen van de bevolking werd gerookt. Al gauw vormde de tabaksconsumptie een aanzienlijke aanvullende fiscale inkomstenbron voor de stedelijk en gewestelijke overheden. **Johan Poukens** wijst erop dat de kwitanties van de belastingsrekenigen van de Staten van Brabant een nog grotendeels onontgonnen bron zijn die toelaten een ruwe schatting te maken van de hoofdelijke tabaksconsumptie. Ze bieden ook een inkijk in het sociale profiel van tabaksverkoper.

Sommige vormen van genot waren lange tijd ronduit ongeoorloofd, zoals de seksuele intimiteit tussen mannen. **Jonas Roelens** fileert hoe een samenleving omging met deviante seksualiteit en daarbij vaak een dubbele moraal hanteerde. Hij opteert in zijn artikel resoluut voor de *close reading* van een microgeschiedenis. Hij ontrafelt tot in de kleinste details een ophefmakende strafzaak waarbij een Brusselse abt en een jonge kleermakersleerling betrokken zijn en komt daarbij tot de vaststelling dat clerici in de zeventiende eeuw opmerkelijk mild op beschuldigingen van sodomie werden bestraft. Hoewel geestelijken verhoudingsgewijs vaker van deze 'zonde tegen de hemel' werden beticht, trachtte de kerkelijke overheid deze problematiek naar zich toe te trekken en met de mantel der liefde te bedekken. Een seriële analyse van bijvoorbeeld de baljuwsrekeningen lijkt dit beeld te bevestigen.

Dit Tijd-Schriftnummer toont aan dat het nastreven van genot van alle tijden is en dat de geneugten des levens vele vormen kunnen aannemen. Velen bleven in het verleden echter verstoken van tal van genotsmiddelen, omdat ze er de financiële middelen of de tijd niet voor hadden, of omdat het simpelweg verboden was. Toch ontwikkelden ook de minder gegoede klassen hun manier om van het leven te genieten. Geleidelijk erodeerde het schuldbesef dat aan (mateloos) genieten kleefde en werd genot steeds meer een verkoopsargument dat gretig door de reclamesector werd omarmd. Ondanks – of net dankzij – de diepgewortelde katholieke arbeidsethos ontwikkelde zich doorheen de twintigste eeuw het sterotype beeld van de Belg als een levensgenieter. Een benijdenswaardige eretitel die mag worden gekoesterd.

Namens de redactie,

Jelle De Rock

Geestelijk genot

Clerici en sodomie in de vroegmoderne Zuidelijke Nederlanden

Jonas Roelens[1]

Op 30 juni 1653 beschuldigde Caerel Ryckaertsinne, een zeventienjarige kleermakersleerling uit Brussel, niemand minder dan Guiliëlmus Maes, de prior van het Brusselse augustijnenklooster van 'de abominabele sonde van sodomie'. Pater Maes zou Caerel namelijk verschillende keren naar zijn kloostercel gelokt hebben om hem seksueel te misbruiken. De beschuldiging van een hoge kerkelijke autoriteit veroorzaakte de nodige controverse, niet in het minst omdat Caerels verklaringen kaderden in een complex kluwen van moordcomplotten en anonieme laster, maar ook omdat het schandaal op den duur zelfs aartshertog Leopold Willem bereikte. De casus Maes-Ryckaertsinne spreekt niet alleen tot de verbeelding, hij illustreert ook hoe de vroegmoderne samenleving omging met de 'tegennatuurlijke' verlangens van mannen van God.

Anoniem, Voormalige Augustijnenkerk te Brussel (ca. 1880) (Wikimedia Commons).

Twee weken eerder was Caerel Ryckaertsinne zoals gewoonlijk aan het werk in de winkel van zijn werkgever, die op een boogscheut van zijn ouderlijk huis lag.[2] Plots kwam een bevriende tapijtweversknecht de winkel binnen en vroeg Caerel om mee te komen naar 'seekeren heer die hem geerne soude gesproken hebben'. De heer in kwestie bleek een 'fray jonckman' die als klerk werkte bij secretaris Steenwinckel, waar Caerels vader weleens over de vloer kwam. Met zijn rijzige gestalte, lang haar, baardloos gezicht en mooie kledij maakte hij duidelijk de nodige indruk op Caerel. Na de welluidende begroeting 'Wel Carelken, waer blyffdy soo langh, t'is al naer u dat ick desireere', stak de knappe jongeling zijn avontuurlijke verhaal van wal. Hij bleek een relatie te hebben met een meisje uit Holland, maar haar moeder probeerde daar een stokje voor te steken en zag haar dochter liever in een klooster eindigen. Caerel werd verzocht om in naam van de onbekende jongeman brieven naar het meisje te brengen. In ruil hiervoor zou Caerel 'gouwe ende sylvere gelt' bovenop een nieuwe outfit krijgen. Caerel stond weigerachtig tegenover dit voorstel, maar draaide bij toen hij toestemming kreeg van zijn vader om de jongen te vergezellen, indien hij 's middags terug thuis was. Om zich niet verdacht te maken, besliste de jonge klerk dat ze elkaar als 'neve' en 'neffken' zouden aanspreken. Op 17 juni vertrokken de 'neven' in alle vroegte op zoek naar het Hollandse meisje, dat zich blijkbaar in Laken bevond.

Na een verkwikkend ontbijt in een lokale herberg, kregen ze echter te horen dat het meisje in kwestie ondertussen reeds richting Duffel getrokken was.

1 Dit artikel kwam tot stand dankzij de financiële steun van het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek-Vlaanderen (FWO).

2 Alle informatie over deze zaak komt uit het procesdossier dat bewaard wordt in het Rijksarchief te Brussel (dat in 2017 van Anderlecht naar Vorst verhuisde), Officie-Fiscaal van de Raad van Brabant: Portefeuilles, nr. 860, ongefolieerd. Met hartelijke dank aan prof. Katlijne Van der Stighelen om me op deze fascinerende bron te wijzen.

Foto links: Adriaen Brouwer, De rokers (ca. 1636) (New York, Metropolitan Museum of Art, 32.100.21).

Caerel zag op tegen een nieuwe verplaatsing maar werd gepaaid met de belofte dat de anonieme jonkman hem zou 'monteren gelijck eenen prins'. In Duffel dronken ze wijn en maakte 'de voorseide gast' indruk op een 'schoone weerdinne' door zijn twee zakpistolen leeg te schieten. Omdat het meisje ook hier echter nergens te bespeuren was, trok het duo verder naar Lier, waar ze logeerden in de herberg 'het Nachtegaelken'. De knappe jongeling stuurde een bode met een brief naar het Brusselse thuisfront en bleef ter plaatse wachten op een antwoord. Volgens Caerel scheen hij het in de daaropvolgende dagen behoorlijk naar zijn zin te hebben, want hij bracht er zijn tijd door met 'verscheyde vrouwpersoonen vuytte gebuerte' waarmee hij vrolijk dronk terwijl hij Caerel opgesloten had in een kamer. Na drie dagen keerde de bode terug met een antwoord, waarna beslist werd om nogmaals verder te trekken, naar Tongerlo dit keer. Met veel vertoon betaalde hij zijn schulden in de herberg met klinkende munt, die hij 'met heele hantsvollen was uyt syne sacken nemende'.

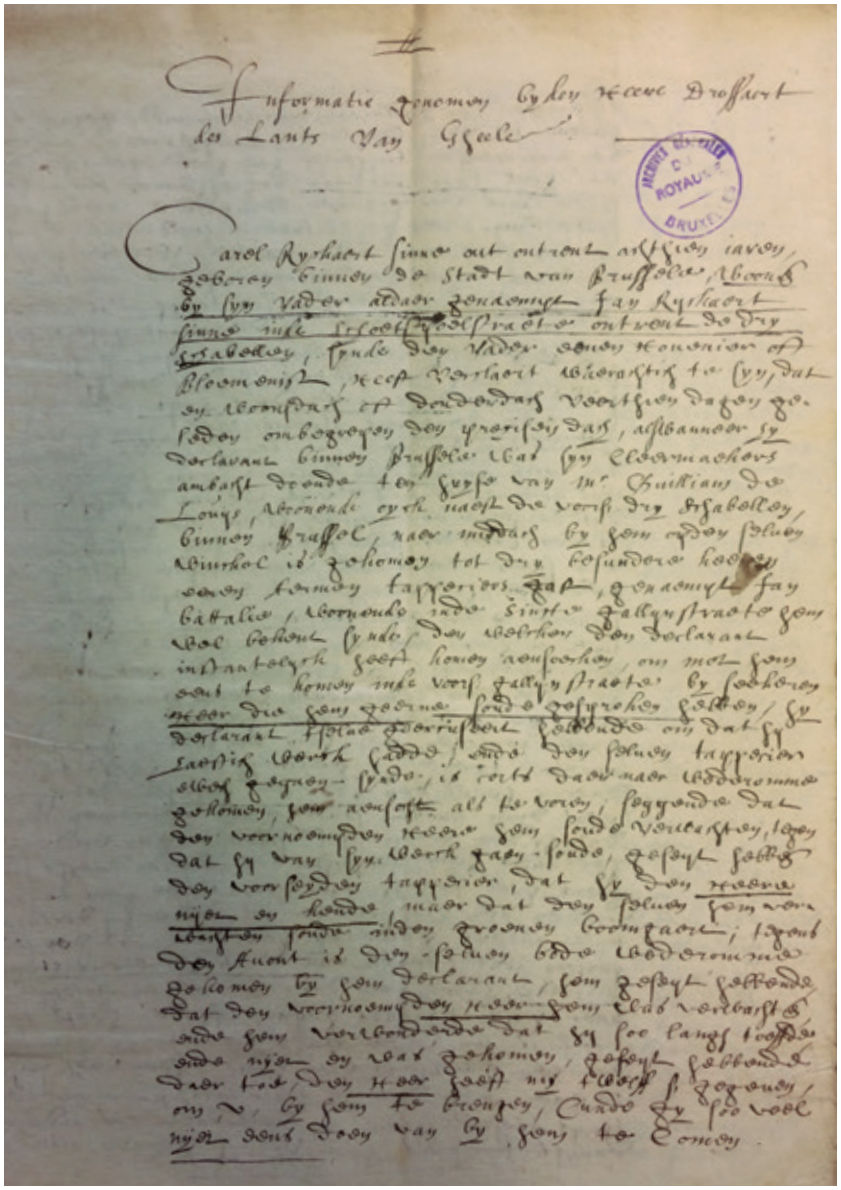

Verhoor Caerel Ryckaertsinne, (Rijksarchief te Brussel (Vorst), Officie-Fiscaal van de Raad van Brabant-Portefeuilles, nr. 860, ongefolieerd).

Onderweg naar Tongerlo begon Caerel te protesteren dat hij 'geerne te rugge' zou gaan, maar zijn mysterieuze metgezel begon geweld te gebruiken en dwong hem met een stok verder te trekken. Wat later veranderde hij echter van strategie en bood Caerel twee potten bier aan. Bovendien werd Caerel 'gecarresseert, blommekens ende roosen in de handt gegeven (...) minnelick ende vrindelyck soo het schene met de hant genomen' om hun weg te vervolgen. Na een kwartiertje stappen besliste Caerels compagnon dat het tijd werd voor een middagdutje in het korenveld langs de kant van de weg. Caerel kon de slaap naar eigen zeggen niet vatten aangezien hij vond dat ze 'beter lesen ende bidden souden, om dat se de misse soo langen tyt versuympt hadden'. Toen ze aanstalten maakten om opnieuw te vertrekken, leidde de fraaie jonkman Caerels aandacht af door te wijzen op een kasteeltoren in de verte waar het meisje zich zou bevinden. Meteen daarna greep hij echter naar zijn zakpistool en loste een paar schoten richting Caerel waardoor 'hem het haer van het hooft is gebrant ende hem de oore ende mont vol vlamme ende roock was'. Caerel riep verbijsterd de hulp in van de Maagd Maria en de Heilige Barbara, maar werd alsnog gevloerd door zijn geweldenaar die hem verschillende messteken in de nek toebracht. Ook deze moordpoging overleefde Caerel, aangezien de messteken 'door de balleynen van den wambaysskrage nyet en hebben gegaen'. Hevig bloedend bleef Caerel voor dood neerliggen terwijl 'den moordenaer hem in het aensicht comen kijcken, ende syne hant voor synen mont gehouden, om syne aessem te voelen, die hy declarant op hadde gehouden'. De jonge klerk liet Caerel voor dood achter en verdween met de noorderzon. Na een poos durfde Caerel het korenveld te verlaten en werd hij geholpen door een man die hem aan een bed hielp in Zoerle-Parwijs (een deelgemeente van het huidige Westerlo), ervoor zorgde dat een lokale priester hem het laatste sacrament gaf, de plaatselijke barbier hem verzorgde en de drossaard van het land van Geel zich over de zaak boog.

Op het moment dat Caerel Ryckaertsinne zijn relaas over de mislukte moordaanslag deed, beschikte de drossaard van Geel dankzij de schout van Lier blijkbaar al over een ondervraging van Franchois Claes, de bode die door Caerels anonieme metgezel naar Brussel was gestuurd om een brief te bezorgen. Franchois verklaarde dat de brief in kwestie bestemd was voor de prior van de Brusselse augustijnen. Indien iemand hem vroeg waar deze brief vandaan kwam, moest hij beweren dat de brief omtrent Antwerpen verstuurd was. In Brussel kreeg hij van prior Maes zelf de opdracht om een antwoord te bezorgen aan de anonieme klerk. De prior drukte Franchois op het hart dat, indien een van zijn medebroeders vragen stelde over deze correspondentie, hij moest beweren dat de brief 'vuyt Duytslant' afkomstig was. Het kwam er voor beide heren dus duidelijk op aan om deze correspondentie geheim te houden. Aangezien de drossaard toch op de hoogte was dat Caerels mysterieuze medereiziger brieven verstuurd had naar het Brusselse augustijnenklooster, vroeg hij aan Caerel 'oft hy in het voorseide clooster met yemanden yet vuytstaende heeft, daeromme hy soude mogen vervolght worden'. Caerels antwoord op die vraag liet aan duidelijkheid niets te wensen over.

Zeven maanden eerder was hij naar eigen zeggen immers 'met soeticheyt ende met vermaninge' meegelokt naar de kloostercel van prior Maes, die Caerels ouders al een lange tijd kende. Met wat zakgeld bracht de prior Caerel zo ver dat hij 'hem de broeck by den voorseiden pater heeft laeten los vinden ende afftrekken, hebbende syn mannelyckheyt van achter gebrocht in syns declarants vuyl fondament ende daer gedaen tgene hem

lustte'. Voor Caerel de kloostercel weer mocht verlaten, moest hij zweren 'fideel' te zijn en tegen niemand te spreken over wat zich precies had voorgedaan. In totaal vonden drie gelijkaardige ontmoetingen plaats waarbij de prior Caerel 'heeft op syne celle gecregen ende syn lichaem misbruyckt als dierste reyse'. Caerel stopte zijn kloosterbezoekjes echter toen zijn biechtvader na het horen van zijn tegennatuurlijke zonden 'swaricheyt maeckte in hem te absolveren'. Voor geestelijke bijstand kon Caerel echter wel nog terecht bij Catherine Murales, bijgenaamd juffrouw Catho, een kwezel of 'geestelyke dochtere van de augustynen' in Brussel. Geestelijke dochters waren ongehuwde vrouwen of weduwes die weliswaar beloofden godsdienstig te leven en de zuiverheid te bewaren, maar niet tot een religieuze orde behoorden. Ze konden zich in een gemeenschap groeperen, maar ook alleen leven.[3] Juffrouw Catho zou later nog een belangrijke rol spelen tijdens het proces. Zij gaf Caerel te kennen dat de seksuele contacten tussen hem en de prior aan het licht waren gekomen binnen het klooster en dat 'pater Maes hem daerover was dreijgende'.

3 M. De Vroede, *"Kwezels" en "Zusters". De geestelijke dochters in de Zuidelijke Nederlanden, 17de en 18de eeuw* (Brussel 1994) 26-27.

Met deze woorden eindigde Caerel zijn verklaring aan de drossaard van het land van Geel, die ervoor koos om het onderzoek uit handen te geven. Aangezien Caerel in Brussel en dus 'buyten syne jurisdictie' woonde, zou het voor de drossaard 'seer costelyck' worden om dit feit te onderzoeken. Daarom bracht hij de Raad van Brabant op 19 juli op de hoogte van deze ontluisterende zaak. De Raad van Brabant was het hoogste rechtscollege in

Jan Harmensz Muller (naar Peter Rubens), Portret van Isabella Clara Eugenia, infante van Spanje (1615) (Amsterdam Rijksmuseum, RP-P-OB-32.184).

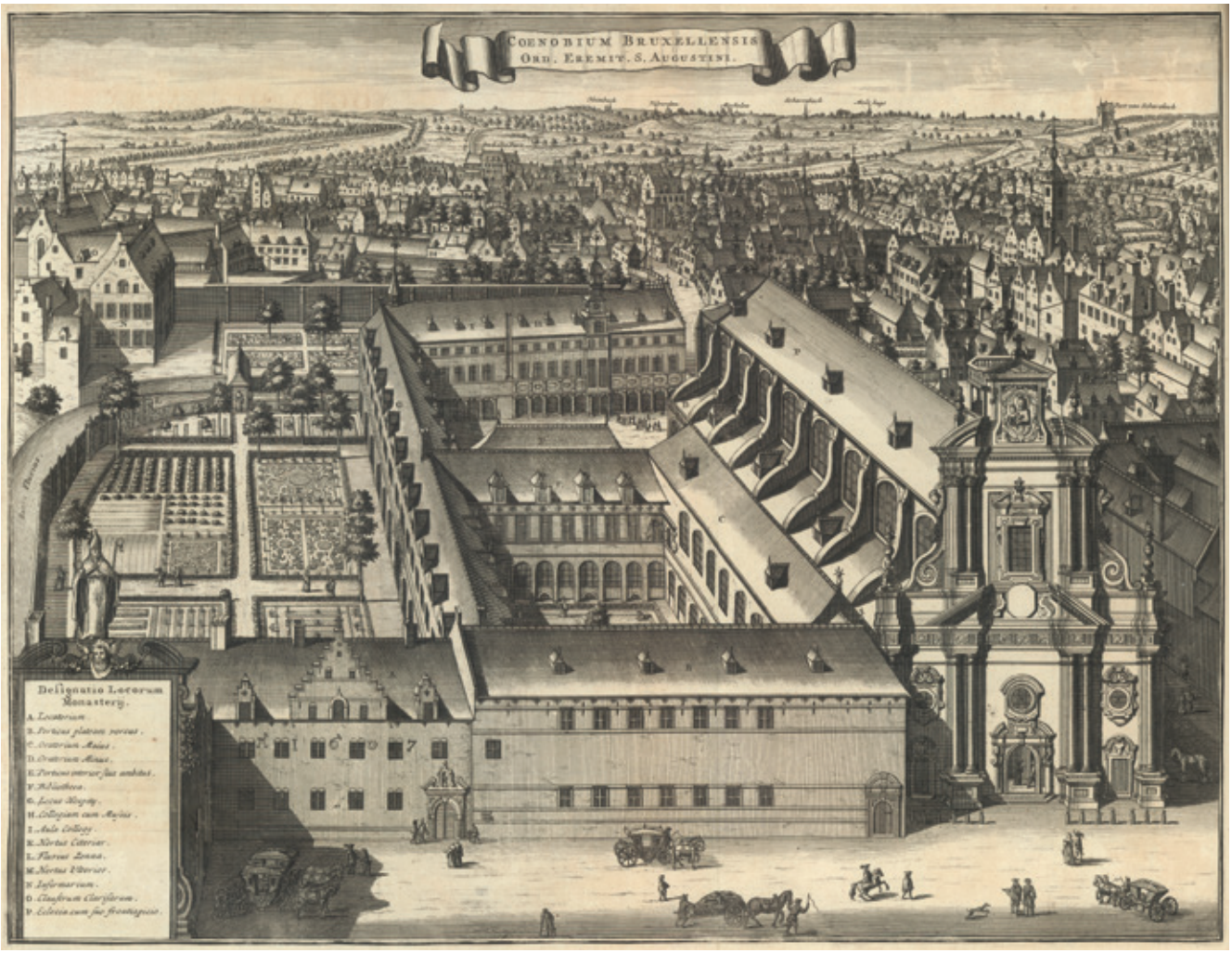

Zeventiende-eeuws zicht op het Brusselse augustijnenklooster, Antonius Sanderus, Chorographia sacra Brabantiae (Den Haag, 1727, p. 193).

het hertogdom en behandelde voornamelijk de *casus reservati*, zaken waarin de belangen van de vorst, maar ook andere hoogwaardigheidsbekleders en kerkelijke instellingen in het gedrang waren.[4] Het Brusselse augustijnenklooster past perfect binnen dat rijtje. Sinds 1589 hadden de augustijnen zich in Brussel gevestigd en hun belang in de stad groeide stelselmatig tijdens de zeventiende eeuw. Een van hun hoofdactiviteiten was immers om via het onderwijs de stedelijke jeugd de idealen van de Contrareformatie bij te brengen. Brussel werd in die tijd bovendien overspoeld door een religieuze bouwwoede.[5] Dankzij de actieve steun van aartshertogin Isabella groeide het Brusselse augustijnenklooster uit tot een indrukwekkend complex met een rijkversierde kloosterkerk.[6] De procureur-generaal was dus niet meteen geneigd om de beschuldiging tegen de prior van de Brusselse augustijnen te laten rusten. Caerel werd opgesloten in de Brusselse Treurenbergpoort, waar hij officieel beschuldigd werd van het feit 'dat den gevangene hem soe verre heeft vergeten dat hy in diverssche tijden ende tot verscheyden reijsen syn lichaem heeft laeten misbruycken door pater Maes, teghenwoordich prior van de augustijnen binnen deser stadt, op sijnen celle, ende alsoe gecommitteert ende laeten committeren, die abominabele sonde van sodomie'.

4 E. Put, 'Raad van Brabant', in: R. Van Uytven, e.a. (red.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795* (Brussel 2000) 158.

5 R. Jacobs, *Een geschiedenis van Brussel* (Tielt 2004) 192.

6 A. De Vos, 'Het augustijnenklooster van Brussel (1598-1796). Reconstructie van een bouwgeschiedenis', in: K. De Jonge, A. De Vos en J. Snaet (red.), *Bellissimi ingegni, grandissimo splendore. Studies over de religieuze architectuur in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 17de eeuw* (Leuven 2000) 91-126.

Jan Ryckaertsinne, Caerels vader en 'hovenier oft bloemenist', was alvast niet van plan om bij de pakken neer te blijven zitten. Op 2 augustus trok hij naar notaris Van Stiphout, die verzocht werd Caerel te ondervragen en een officiële verklaring op te stellen. Caerel beweerde plots dat zijn beschuldigingen 'valschelyck ende tegen de waerheijt' waren. Hij smeekte om vergiffenis bij pater Maes en verklaarde zich bereid een passende straf te zullen ondergaan. Met 'groote teechenen van leetwesen' verklaarde Caerel dat geestelijke dochter Catho hem had aangespoord om zijn leugens over de augustijnenprior te verspreiden. Daar had ze een goede reden voor: verschillende monniken in het klooster hadden een belastend feit 'overgedraeghen ende te kennen gegeven (...) waer door sy soude geraecken gediffameert te worden'. Om haar reputatieschade te beperken, had de geestelijke dochter er alle belang bij om 'oock yet te doen publiceren tegen den voorseide eerwaerde pater Maes'. Daarom had ze Caerel wijsgemaakt dat Maes met verschillende andere jongens seks had gehad in zijn kloostercel en dat het geen kwaad zou kunnen indien hij zou verklaren dat hetzelfde ook met hem gebeurd was. Notaris Van Stiphout benadrukte nogmaals dat het 'vuyt pure onnooselheyt' was dat de jonge Caerel deze onwaarschijnlijke verklaringen had afgelegd.

Anoniem, Portret van een jonge man (ca. 1650) (Melbourne, National Gallery of Victoria, E3-1976).

Caerel herhaalde dit standpunt op 13 oktober. Hoewel hij 'vallende op zijn knien met gevouwen handen' om vergiffenis smeekte voor zijn valse beschuldigingen, adviseerde het Officie-Fiscaal toch om Caerel een exemplarische straf te geven. Ook het pleidooi van zijn advocaat een paar dagen later bracht weinig verandering. De Raad werd nogmaals gewezen op Caerels jeugdige onschuld: hij was ten slotte slechts zeventien jaar oud en 'bij gebrec van genocksaem verstant' en door 'quaeden raet ende instigatie' van derden had hij pater Maes valselijk van sodomie beschuldigd, een feit waarvoor hij een 'oitmoedighen knieval' wenste te maken. Op 20 oktober 1653 werd Catherine Morales ondervraagd over haar aandeel in de zaak. Zij ontkende echter formeel dat ze Caerel ertoe had aangezet om te beweren dat prior Maes 'hem soude hebben gelocxt ofte geinduceert tot oneerlicken misbruycken synen lichaems'.

Ferdinand Voet, portret van Augusto Chigi (?) (ca. 1670) (Alençon, Musée des Beaux-arts et de la Dentelle d'Alençon. Foto: David Commenchal).

Op 15 november formuleerde het Officie-Fiscaal zijn advies over de zaak. Men liet geen twijfel bestaan over het belang van dit onderzoek, er waren immers zware beschuldigingen gericht tegen een 'treffelyck religieux ende aensienelyk predicant geconstitueert van de digniteyt van syn orde'. De procureur-generaal achtte het weinig waarschijnlijk dat Caerel het gerecht had ingelicht over het misbruik van pater Maes op instigatie van juffrouw Catho. Immers, 'niemande twerelt' kon vermoeden dat Caerel zou worden neergeschoten door de onbekende jongeling en dat hij daardoor als gevolg ondervraagd zou worden door de autoriteiten. Aangezien hij voor deze dramatische gebeurtenissen met niemand over het voorval gesproken had, leek het weinig waarschijnlijk dat hij zijn lasterlijke uitspraken in opdracht van iemand anders gedaan had. Aangezien de hele zaak ondertussen wel een publiek schandaal geworden was, 'nyet alleenelyck binnen deser stadt maer oick in vele andere omligghende plaetsen', kon men het niet simpelweg bij een kwijtschelding van de straf laten, maar 'moet die waerheyt naerder ondersocht worden'.

Het vinden van de knappe jonkman die Caerel wilde vermoorden was hierbij essentieel. Het onderzoek leidde al gauw naar een zekere Joos Vergal, die als portier bij de augustijnen zou gewerkt hebben en zich onder andere in de abdij van Villers als augustijn had voorgedaan. Joos was echter met de

noorderzon richting Holland verdwenen en liet daarbij een meisje waarmee hij in ondertrouw was achter in het kraambed. Verschillende betrokkenen werden ondervraagd: de tapijtweversknecht die Caerel in contact had gebracht met de jonkman, Caerels vader, de secretaris waar Caerels reisgezel beweerde als klerk te werken en de waarden van de verschillende herbergen waar de jongens tijdens hun reis hadden verbleven. Geen van deze ondervragingen kon echter een doorbraak forceren.

De zaak werd nog wat complexer toen er plots een anonieme brief werd gericht aan aartshertog Leopold Willem, landvoogd in de Habsburgse Nederlanden. Deze brief berichtte uitvoerig over het groot schandaal dat 'pretre Maes augustin' veroorzaakt had. Volgens de brief was de prior een schande voor het priesterschap en de augustijnengemeenschap. Hij had namelijk lange tijd in concubinaat geleefd met een jong meisje en seks gehad met verschillende jongens, wat volgens de brief een aanslag was op

Pieter II de Jode, Portret van Leopold Willem van Oostenrijk (1628-1670) (Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-1908-699).

zowel hun lichaam als hun ziel. Maes stapelde misdrijf na misdrijf op door de jongens wijs te maken dat sodomie geen zonde was, maar eerder als een offer aan God moest worden beschouwd. De briefschrijver vreesde dan ook voor de veiligheid van de jongeren die les volgden bij de augustijnen en voor de onschuld van de jongste monniken.

Hoewel de pogingen vruchteloos bleken, had men er alles aan gedaan om de jonge man die geprobeerd had om Caerel te vermoorden op te sporen.

Uit de correspondentie tussen de aartshertog en de Raad van Brabant van 5 januari 1654 valt op te maken dat Leopold Willem zich wel degelijk had laten informeren over dit publiek schandaal. De landvoogd verklaarde tevreden te zijn met de manier waarop de Raad het dossier behandeld had. Hoewel de pogingen vruchteloos bleken, had men er alles aan gedaan om de jonge man die geprobeerd had om Caerel te vermoorden op te sporen. Wat betreft de beschuldigingen van het 'crime enorme' aan het adres van het augustijnenklooster, moest de procureur-generaal de nodige procedures volgen zodat het schandaal uitgewist kon worden en de prior ontslagen werd van alle schuld tegenover God en de gemeenschap. Een maand eerder al had het hof een beslissing genomen die hier zeker bij zou helpen.

Peter Paul Rubens, De vlucht van Lot en zijn familie uit Sodom (1613-1615) (Sarasota (Florida), John and Mable Ringling Museum of Art, SN218).

Op 9 december 1653 werd Caerel verbannen 'vuyt alle de landen van de gehoorsaemheyt van syne majesteijt' op straffe van de galg omdat hij pater Maes valselijk beschuldigd had van zijn 'lichaem tot verscheyde reysen misbruyckt te hebben'. Hierdoor stierf het schandaal uiteindelijk een stille dood. Het is bijvoorbeeld opvallend dat pater Maes tijdens het volledige onderzoek nergens zelf aan het woord kwam. Uit de priorlijst van het Brusselse augustijnenklooster blijkt overigens dat Maes zijn functie uitoefende tussen 1652 en 1655, een termijn die in het verlengde ligt van die van zijn voorgangers.[7] Niets wijst er dus op dat deze affaire Maes enigszins geschaad heeft.

7 D. Leyder, *Monasticon Augustinianum Belgicum* (Brussel 1998) 173.

Een microgeschiedenis van sodomie

Heel wat vragen blijven onbeantwoord in deze intrigerende casus en het is aanlokkelijk om te speculeren over de voorgevallen feiten: werd Caerel effectief seksueel misbruikt door prior Maes? Gebeurde de aanslag op Caerel misschien in opdracht van diezelfde Maes in een poging om het schandaal in de doofpot te stoppen? Of werd Caerel opgejut om valse verklaringen af te leggen door juffrouw Catho die een eitje te pellen had met de augustijnen? Het lijkt erop dat er weinig conclusies te trekken vallen uit bronnenmateriaal dat meer vragen oproept dan antwoorden biedt. Toch biedt de historiografische methode van de microgeschiedenis een uitweg. Microgeschiedenis wil vanuit een specifieke casus een inkijk bieden in een algemeen sociaal wereldbeeld uit het verleden. Op een trefzekere manier worden lokale, kleinschalige gebeurtenissen gebruikt om diepere inzichten te krijgen in structurele historische evoluties. Beroemde voorbeelden zijn *Montaillou*, waarin Emmanuel Le Roy Ladurie het dagelijkse leven van een veertiende-eeuws dorp in de Pyreneeën omschrijft om een beeld te krijgen van de middeleeuwse samenleving; *De kaas en de wormen* door Carlo Ginzburg, waarin de analyse van een specifiek Italiaans inquisitieproces uit de zestiende eeuw aantoont hoe toenmalige religieuze denkbeelden ingang vonden bij de brede bevolking; of *De terugkeer van Martin Guerre* waarin Natalie Zemon Davis verslag doet over een zestiende-eeuws familiedrama wanneer blijkt dat een dood gewaande man, Martin, terugkeert in zijn dorp en merkt dat zijn vrouw al jaren samenleeft met een man die zich voor Martin uitgeeft.[8] Ook over de Zuidelijke Nederlanden zijn er heel wat intrigerende microgeschiedenissen geschreven die met name getuigen over de erotische kanten van het religieuze leven.[9] Sodomie ontbreekt echter grotendeels in deze bijdragen.

8 E. Le Roy Ladurie, *Montaillou. Een ketters dorp in de Pyreneeën (1294-1324)* (Amsterdam 1984); C. Ginzburg, *De kaas en de wormen: het wereldbeeld van een zestiende-eeuwse molenaar* (Amsterdam 1982); N. Zemon Davis, *De terugkeer van Martin Guerre. Historische reconstructie van een legende, 1548-1560* (Amsterdam 1985).

9 L. Milis, *De indiscrete charme van Jan Schuermans, pastoor van Ename (1645-1655)* (Antwerpen 1994); C. Harline, *De verzoekingen van zuster Margriet. Het Vlaamse kloosterleven in de zeventiende* eeuw (Antwerpen 1997); F. Vanhoof, *De zeer kwade uren van zuster Rosa Ubens (1746-1797)* (Leuven 2004).

Sodomie is een breed begrip met een Bijbelse oorsprong. Het is namelijk afgeleid van het Oudtestamentische verhaal over Sodom en Gomorra, twee steden waar de mannelijke inwoners zich de woede Gods op de hals haalden door seksueel contact met elkaar te hebben. Als gevolg van deze tegennatuurlijke zonde werden beide steden door God met vuur en zwavel vernietigd. In premodern Europa werd de term gebruikt om elke vorm van seksueel contact dat niet op voortplanting gericht was te omschrijven, zoals masturbatie, homoseksualiteit, bestialiteit, maar ook anaal geslachtsverkeer tussen man en vrouw. In de Zuidelijke Nederlanden werden sodomieten doorgaans tot de brandstapel veroordeeld, al werden sommige individuen ook gegeseld, verbannen, beboet of vrijgesproken. Van een consequent vervolgingsbeleid was er bovendien zelden sprake: het aantal sodomieprocessen kende een piek in verschillende steden tijdens de vijftiende en zestiende eeuw, maar tijdens de zeventiende eeuw werden brandstapels wegens de 'tegennatuurlijke zonde' steeds zeldzamer.[10]

10 J. Roelens, 'Middeleeuwse brandstapels', in W. Dupont, E. Hofman en J. Roelens (red.), *Verzwegen verlangen. Een geschiedenis van homoseksualiteit in België* (Antwerpen 2017), 23-58.

Het onderzoek naar Caerel en pater Maes dateert dus uit een periode waarin sodomie steeds minder vaak opduikt in de bronnen. Wat het bronnenmateriaal bovendien extra bijzonder maakt is de omvang ervan. Sodomie werd immers ook wel de 'stomme zonde' genoemd, het was een misdrijf dat zo afgrijselijk was dat het niet vernoemd mocht worden onder christenen.[11] Dat had ook zijn weerslag op de vroegmoderne juridische bronnen, waarin sodomie doorgaans heel beknopt en cryptisch omschreven wordt. In heel wat gevallen vermelden de bronnen enkel de naam van de dader en de strafmaat zonder meer. Het dossier uit 1653 omvat echter ondervragingen, juridische adviezen, getuigenverslagen enzovoort, wat ons toelaat om de vroegmoderne mentaliteit rond dit seksuele misdrijf te analyseren.

11 Deze katholieke cultuur van stilzwijgen zou binnen de Belgische context zelfs tot en met de twintigste eeuw standhouden. Zie W. Dupont, *Free-floating evils. A genealogy of homosexuality in Belgium* (Ongepubliceerde doctoraatsverhandeling Universiteit Antwerpen 2015).

Sodomie werd immers ook wel de 'stomme zonde' genoemd, het was een misdrijf dat zo afgrijselijk was dat het niet vernoemd mocht worden onder christenen

Een eerste opvallend aspect is bijvoorbeeld de notie 'onschuld'. Het is veelzeggend dat Caerel naar eigen zeggen zijn bezoekjes aan Maes pas stopte nadat zijn biechtvader weigerde om zijn zonden te vergeven. Hoewel Caerel tijdens zijn getuigenis zijn uiterste best deed om zich als een vroom katholiek te presenteren, beweerde hij niet echt op de hoogte te zijn van het zondige karakter van sodomie. Het is moeilijk om in te schatten in hoeverre deze naïviteit voorgewend was en deel uitmaakte van Caerels verdedigingsstrategie, maar in heel wat vergelijkbare gevallen verklaren beschuldigde sodomieten, vooral minderjarigen, dat ze pas in de biechtstoel beseften dat ze een misdrijf op hun geweten hadden. Hun – oudere – partner had er hen immers van overtuigd dat sodomie helemaal niet zo'n kwaad kon.[12] Volgens historicus Alan Bray had het vroegmoderne religieuze discours – dat sodomie in de meest vurige bewoordingen demoniseerde – als neveneffect dat de brede bevolking vaak niet goed op de hoogte was wat het begrip nu concreet inhield.[13]

12 E. Hofman, 'Achter gesloten deuren', in Dupont, Hofman en Roelens (red.), *Verzwegen verlangen*, 105.

13 A. Bray, *Homosexuality in Renaissance England* (New York 1992) 68, 77.

Het bronnenmateriaal toont overtuigend aan dat dit religieuze discours nog springlevend was in de zeventiende eeuw. Vooral de anonieme briefschrijver bediende zich veelvuldig van religieuze argumenten om de ernst van de situatie duidelijk te maken aan aartshertog Leopold Willem. Sodomie wordt er omschreven als een 'misdaad tegen de hemel' dat vroeger koninkrijken deed wankelen en volledige steden in vuur en vlam had doen opgaan, een duidelijke verwijzing naar het lot van Sodom en Gomorra. Bovendien waarschuwde de brief de aartshertog voor het gevaar dat hij liep indien sodomie getolereerd werd in de samenleving: heel wat vorsten hadden al eerder moeten vaststellen hoe hun voorspoed en overwinningen ophielden als gevolg van dergelijke 'exorbitante misdrijven.' Sodomie werd immers beschouwd als een misdrijf dat de toorn Gods opwekte. De daden van enkelingen konden dus onomkeerbare gevolgen hebben voor de volledige samenleving.[14]

14 H. Cocks, *Visions of Sodom. Religion, homoerotic desire, and the end of the world in England, c. 1550-1850* (Chicago 2017) 73.

Anoniem (naar Boëtius Adamsz. Bolswert), De biecht (1639-1699) (Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-OB-78.210).

Tegelijk biedt het dossier ook een inkijk in de ideeën over hoe sodomie verspreid raakte in die samenleving. Sommigen waren overtuigd van de zogenaamde 'verleidingstheorie' die ervan uitging dat jongeren vatbaarder waren voor de verlokkingen van sodomie. Wie in zijn jonge jaren met sodomie geconfronteerd werd, liep een groter risico om later zelf homo-erotische gevoelens te ontwikkelen. De anonieme briefschrijver vreesde dan ook voor het algehele zedenbederf van de jeugd. Aangezien pater Maes de zonde tegen de natuur had geminimaliseerd tegen Caerel viel het dan ook te vrezen dat die laatste de zonde die hij van Maes geleerd had ook al met zijn kameraden gepleegd had. De jongelingen zouden namelijk meer geneigd zijn om dit misdrijf te herhalen omdat ze de toestemming hadden gekregen van net diegene die haar deugden moest bijbrengen.

Sodomie: een klerikale zonde?

Nochtans waren heel wat vroegmoderne clerici niet onbekend met de zogenaamde zonde tegen de goddelijke orde. In Venetië werd bijvoorbeeld vaak met een beschuldigende vinger gewezen naar de kloosters in de stad. In bepaalde kringen ging men er immers van uit dat jongelingen er door monniken gerekruteerd werden om sodomie te plegen.[15] Ook in zeventiende-eeuws Spanje kwamen in verhouding tot hun aandeel in de bevolking onevenredig veel clerici voor de rechtbank wegens sodomie. Opvallend is echter wel dat ze minder streng bestraft werden dan de lekenbevolking.[16] Hun collega's in de Zuidelijke Nederlanden konden eveneens op een milde behandeling rekenen. Dat heeft veel te maken met het feit dat clerici zoals pater Maes het *privilegium fori* genoten, wat betekent dat ze in principe beschermd waren tegen vervolging door een wereldlijke rechtbank en enkel voor een kerkelijke rechtbank konden terechtstaan. Elk bisdom had zo'n

15 G. Ruggiero, *The Boundaries of Eros: Sex crime and sexuality in renaissance Venice* (Oxford 1985) 141-144.

16 C. Berco, *Sexual hierarchies, public status. Men, sodomy, and society in Spain's golden age* (Toronto 2007) 111.

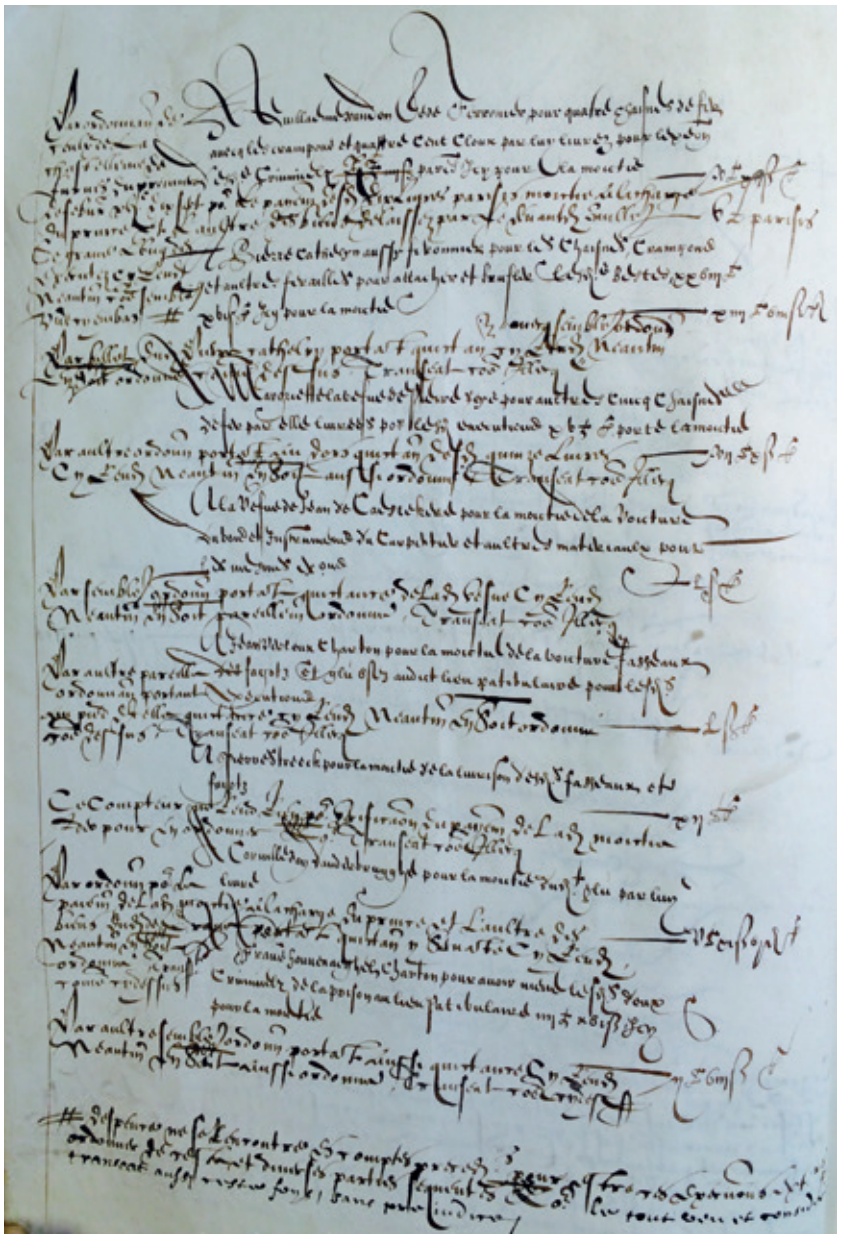

Baljuwrekening uit Veurne waarin Andrien Tailman en Guillaume de Graeve in 1616 ter dood veroordeeld worden wegens bestialiteit (Brussel, Algemeen Rijksarchief, Rekenkamer, 14903, fol. 39r)

kerkelijke rechtbank of officialiteit. Indien een clericus voor een wereldlijke rechtbank gedaagd werd, kon hij dus eisen om zijn zaak voor de officialiteit te bepleiten. Dit privilege werd echter steeds verder ingeperkt waardoor er in de loop van de vroegmoderne tijd ook geestelijken door een seculiere rechter veroordeeld werden.[17]

Wie de seksuele zonden van de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne geestelijkheid wil bestuderen, neemt dus best de bronnen van de officialiteiten als uitgangspunt. Vóór de oprichting van de nieuwe bisdommen in de Nederlanden in 1559 behoorden de Zuidelijke Nederlanden tot de bisdommen van Terwaan, Doornik, Kamerijk en Luik. Na 1559 waren dit de bisdommen Ieper, Brugge, Doornik, Kamerijk, Gent, Mechelen, Antwerpen, Namen en Luik.[18] Verschillende bronnenreeksen voortgebracht door deze officialiteiten werden uitgegeven, met name door Monique van Melkebeek en Cyriel Vleesschouwers.[19] Andere reeksen werden geïnventariseerd en beknopt samengevat.[20] Dat heeft tot een aantal deelstudies geleid die het tegennatuurlijke seksuele gedrag van de vroegmoderne clerus in de Zuidelijke Nederlanden deels in kaart brachten. David Vergauwen vond een aantal klerikale sodomiegevallen in de officialiteitsrekeningen van Doornik en Kamerijk terwijl Hendrik Callewier een tweetal Brugse casussen opsomt.[21] Aangezien lokale overheden geacht werden om geestelijken uit te leveren aan de officialiteit, duiken klerikale sodomiegevallen echter ook nu en dan op in wereldlijke bronnen, zoals stads- en baljuwrekeningen.[22]

Om de grootschalige corruptie die dit systeem met zich meebracht te beperken, moesten baljuws jaarlijks een overzicht van hun inkomsten en onkosten voorleggen aan de vorstelijke rekenkamers in Rijsel of Brussel

De baljuw, ook wel schout, amman of meier genoemd, vertegenwoordigde de vorst op lokaal niveau. Hij was verantwoordelijk voor de ordehandhaving en had dus als taak om misdadigers op te sporen en ervoor te zorgen dat vonnissen uitgevoerd werden. Hoewel hij zelf geen recht mocht spreken dat bleef voorbehouden aan de schepenen mocht hij wel een compositie sluiten met een verdachte. Deze betaalde dan een boete aan de baljuw waardoor een rechtszaak vermeden werd.[23] Om de grootschalige corruptie die dit systeem met zich meebracht te beperken, moesten baljuws jaarlijks een overzicht van hun inkomsten en onkosten voorleggen aan de vorstelijke rekenkamers in Rijsel of Brussel. Deze rekeningen worden vandaag de dag in het Algemeen Rijksarchief in Brussel bewaard en bieden een schat aan informatie. In veel gevallen is deze reeks namelijk zo goed als volledig bewaard, waardoor de criminele vervolging in een bepaald gebied over langere periode vergeleken kan worden. Bovendien is het voor heel wat steden en dorpen de enige bewaard gebleven bron die inzicht verschaft in

17 D. Vergauwen, *Over de schreef: middeleeuwse priesters voor de rechter* (Leuven 2004) 39.

18 M. Dierickx, *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II: 1559-1570* (Utrecht 1950).

19 C. Vleeschouwers en M. Van Melkebeek, *Liber sentenciarum van de officialiteit van Brussel (1448-1459)* (Brussel, 1982); M. Van Melkebeek, *Compotus sigilliferi curie Tornacensis: Rekeningen van de officialiteit van Doornik (1429-1481)* (Brussel 1995); C. Vleeschouwers en M. Van Melkebeek, *Registres de sentences de l'officialité de Cambrai (1438-1453)* (Brussel 1998).

20 Zie onder andere: J. De Brouwer, *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795* (Tielt 1972); M. Carnier, *Inventaris van het archief van de officialiteit van het bisdom Gent (1445) (1559-1801)* (Brussel 2005); T. Bervoets, *Inventaris van het archief van de officialiteit van het aartsbisdom Mechelen in het Aartsbisschoppelijk Archief te Mechelen (1510) 1596-1796* (Brussel 2015); S. Dubois, *Inventaire des archives de l'Officialité de Liège* (Brussel 2015).

21 Vergauwen, *Over de schreef*, 73-74; H. Callewier, *De papen van Brugge: de seculiere clerus in een middeleeuwse wereldstad (1411-1477)* (Leuven 2014) 136-137.

22 Onder andere Lievin van Bassevelde uit Gent in 1462, Hannekin van Malebusch uit Kortrijk in 1472 of een anonieme priester uit Leuven in 1502. Brussel, Algemeen Rijksarchief, Rekenkamer, baljuwrekeningen nr. 14116, fol. 20; nr. 12659, fol. 408).

23 Voor meer info over de werking van het baljuwsambt, zie: J. Van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Boergondische periode* (Brussel 1967).

lokale criminaliteitspatronen. Deze baljuwrekeningen zijn voor kleinere steden en heerlijkheden echter vaak nog niet in kaart gebracht. Hierdoor blijft er een waaier aan mogelijkheden over voor lokale historici die (seksuele) misdrijven in het algemeen of van geestelijken in het bijzonder willen onderzoeken. Het uniforme karakter van deze bron biedt een handig uitgangspunt voor onderzoekers om, op basis van opzoekingen in de baljuwrekeningen, gericht informatie op te sporen in lokaal juridisch bronnenmateriaal door stedelijke instellingen voortgebracht.[24]

Deze baljuwrekeningen zijn voor kleinere steden en heerlijkheden echter vaak nog niet in kaart gebracht

Hoewel een overkoepelende studie over de seksualiteitsbeleving van laatmiddeleeuwse en vroegmoderne religieuzen in de Zuidelijke Nederlanden tot nader order ontbreekt, stellen we een grote gelijkenis vast in het beschikbare bronnenmateriaal wanneer het klerikale sodomiegevallen betreft. Betrapte geestelijken werden door de stedelijke overheid doorgaans uitgeleverd aan de kerkelijke rechtbank, waar ze bijzonder mild behandeld werden. Uitzonderlijk zorgde deze aanpak voor conflicten tussen stedelijke overheden onderling. In 1444 bijvoorbeeld werd priester Jehan Osterling in Ieper beschuldigd van sodomie, waarop hij naar de officialiteit in Terwaan gestuurd werd. Ondanks het feit dat Osterling niet in Ieper berecht werd, had de baljuw toch zijn goederen geconfisqueerd. Hierop reageerden de schepenen van Terwaan verontwaardigd: Osterling was officieel een burger van hun stad en dus hadden zij recht op Osterlings bezittingen, vond de schepenbank van Terwaan.[25] Bovendien, zo voegden ze eraan toe, was de priester nog in leven.Enige tijd later bleek Osterling alsnog overleden te zijn, waarop de Ieperse baljuw de goederen toch in naam van de hertog te gelde maakte. Aangezien Karel V in 1553 Terwaan met de grond gelijk liet maken en het bisschoppelijk archief van de stad zo goed als verloren ging, is het niet duidelijk hoe Jehan Osterling aan zijn einde kwam. De kans dat hij geen natuurlijke dood stierf, is echter gering. In tegenstelling tot leken moesten priesters die sodomie gepleegd hadden zelden voor hun leven vrezen. Ze betaalden een milde boete en daarmee was de kous af.[26]

Hoewel het debat over gehuwde geestelijken al woedde sinds de vroegchristelijke periode, werd het priestercelibaat slechts tijdens de Lateraanse Concilies van 1123 en 1139 algemeen verplicht

24 Aangezien de vervolging van sodomie in de Zuidelijke Nederlanden piekte tijdens de vijftiende eeuw, bieden baljuwrekeningen uit deze periode de meeste kans op slagen. Een overzichtelijke lijst van de bewaarde baljuwrekeningen kan gevonden worden in: Louis-Prosper Gachard, *Inventaire des archives des chambres des comptes: précédé d'une notice historique sur ces anciennes institutions* (Brussel 1995).

25 Brussel, Algemeen Rijksarchief, Rekenkamer, baljuwrekening nr. 14548, fol. 253.

26 J. Brundage, *Law, sex and society in medieval Europe* (Chicago 1987) 537.

De rooms-katholieke neiging om dergelijke gevallen stilzwijgend met de mantel der liefde te bedekken in een poging om zo schandalen te voorkomen heeft een lange voorgeschiedenis die nauw verbonden is met de aloude controverse rond klerikale seksualiteit in het algemeen.[27] Hoewel het debat over gehuwde geestelijken al woedde sinds de vroegchristelijke periode, werd het priestercelibaat slechts tijdens de Lateraanse Concilies van 1123 en 1139 algemeen verplicht.[28] Voorstanders van het priesterhuwelijk beweerden dat trouwen een uitgelezen manier was om te voorkomen dat geestelijken ten prooi zouden vallen aan de zonde van sodomie.[29] Seksueel genot vormde in deze discussies slechts een marginaal gegeven. Seks was volgens de katholieke orthodoxie immers louter nuttig om zich voort te planten en genot diende hierbij niet nagestreefd te worden. Hoewel verschillende middeleeuwse denkers zich wel degelijk afvroegen hoe het mogelijk was dat bepaalde mannen genoten van seks met elkaar, bleef het bijzonder moeilijk zich voor te stellen dat sodomieten hetzelfde seksuele genot konden ervaren als tijdens heteroseksueel geslachtsverkeer.[30]

Toch bleven geestelijke sodomieten relatief buiten schot binnen de rooms-katholieke kerk

Priesters die zich te buiten gingen aan sodomie zondigden dus op verschillende fronten: niet alleen schonden ze het celibaat, daarenboven hadden ze met hun tegennatuurlijke verlangens geen voortplanting voor ogen, maar louter het bevredigen van hun – voor tijdgenoten onverklaarbare – lustgevoelens.[31] Toch bleven geestelijke sodomieten relatief buiten schot binnen de rooms-katholieke kerk. Hoewel theologen zoals Albertus Magnus en Thomas van Aquino vanaf de twaalfde eeuw in toenemende mate sodomie demoniseerden, werden priesters zelden geviseerd. De theoloog Petrus Damianus (1007-1072) vormt de uitzondering op de regel. In 1049 schreef hij het zogenaamde *Liber Gomorrhianus*, een felle aanklacht gericht aan paus Leo IX over de vele homo-erotische praktijken die volgens Damianus in heel wat kloosters schering en inslag waren.[32] Hoewel hij opriep tot een strengere bestraffing van geestelijken die zich hieraan bezondigden, werden zijn aanbevelingen nauwelijks opgevolgd. Sterker nog, met zijn publicatie maakte hij behoorlijk wat katholieke vijanden die vonden dat dergelijke wantoestanden best op een discretere manier opgelost moesten worden.

Damianus' pleidooi had in de daaropvolgende eeuwen dan ook weinig impact op de effectieve bestraffing van clerici die sodomie gepleegd hadden.[33] De Reformatie lijkt echter een kantelpunt te zijn geweest. Deze hervormingsbeweging was er oorspronkelijk op gericht om de vele wantoestanden binnen de katholieke kerk, waaronder de niet onbesproken levenswandel van talloze clerici, aan te klagen. Bovendien beschuldigden protestantse hervormers zoals Luther de katholieke clerus doelbewust van sodomie in hun polemische pamfletten om de bevolking te overtuigen van hun reformatorische idealen.[34] Deze attitudes hadden zeker ook een invloed op de Zuidelijke Nederlanden waar, in de context van de Tachtigjarige Oorlog, in verschillende steden calvinistische republieken werden gesticht. Onder deze protestantse regimes konden geestelijken zich uiteraard niet beroepen op hun bevoorrechte juridische positie. In 1578 werden dan ook tijdens twee groots opgezette antiklerikale showprocessen in Gent en

27 D. Elliott, 'Sexual scandal and the clergy. A medieval blueprint for disaster', in C. Chazelle et al (red.), *Why the middle ages matter. Medieval light on modern injustice* (Londen 2011) 91.

28 H. Parish, *Clerical celibacy in the west*: c. 1100-1700 (Farnham 2010) 103-4.

29 J. Thibodeaux, 'The defence of clerical marriage: religious identity and masculinity in the writings of Anglo-Norman clerics,' in P. Cullum en K. Lewis (red.), *Religious men and masculine identity in the middle ages* (Woodbridge 2013) 60.

30 J. Cadden, *Nothing natural is shameful. Sodomy and science in late medieval Europe* (Philadelphia 2013); D. Neal, 'Disorder of body, mind or soul: male sexual deviance in Jacques Despar's commentary on Avicenna,' in K. Borris en G. Rousseau (red.), *The sciences of homosexuality in early modern Europe* (Londen 2008) 53.

31 M. Jordan, *The invention of sodomy in christian theology* (Chicago 1997) 175.

32 G. Olsen, *Of sodomites, effeminates, hermaphrodites, and androgynes. Sodomy in the age of Peter Damian* (Toronto 2011).

33 M. Goodich, 'Sodomy in ecclesiastical law and theory,' *Journal of homosexuality* 1:4 (1976) 427-434; H. Puff, 'Localizing sodomy: the "priest and sodomite" in pre-reformation Germany and Switzerland', *Journal of the history of sexuality* 8:2 (1997) 166.

34 C. Elwood, 'A singular example of the wrath of God: the use of Sodom in sixteenth-century Exegesis', *The Harvard theological review* 98:1 (2005) 67-93.

Hans Baldung (naar Lucas Cranach), Maarten Luther als augustijn (1521) (Londen: The British Museum, 1871,0812,1423).

Brugge verschillende monniken levend verbrand wegens sodomie.[35] Rome formuleerde haar antwoord op de Reformatie tijdens het Concilie van Trente (1545-1563). Een van de steunpilaren van dit contrareformatorische initiatief was een betere opleiding van de clerus via recent opgerichte seminaries en een strenger toezicht op eventuele schendingen van het celibaat. In 1568 vaardigde paus Pius V een bul uit die het mogelijk maakte om geestelijke sodomieten uit te leveren aan de seculiere overheid.[36] Dit had dramatische gevolgen voor sommige clerici. Luigi Fontino, een kanunnik in het Italiaanse Loreto, die seks had gehad met een minderjarige koorknaap werd daardoor in 1570 uit het priesterambt ontzet en onthoofd.[37] In 1573 werden twee bedelmonniken van de Orde van de Allerheiligste Drie-Eenheid ter dood veroordeeld in Valencia.[38] Dergelijke gevallen blijven echter uitzonderlijk, doorgaans werd de clerus als vanouds mild bestraft. Ook in de Zuidelijke Nederlanden werden inspanningen geleverd om de zonden tegen de zedelijkheid onder religieuzen te beperken. We zien ze weerspiegeld in de soms levendige visitatieverslagen van bisschoppen zoals Matthias Hovius (1542-1620) en Antonius Triest (1577-1657).[39]

35 J. Roelens, 'From slurs to silence? Sodomy and mendicants in the writings of catholic laymen in early modern Ghent', *The sixteenth century journal* 46:3 (2015) 629-649.

36 L. Crompton, *Homosexuality and civilization* (Cambridge 2003) 286.

37 R. Sherr, 'A canon, a choirboy, and homosexuality in late sixteenth-century Italy: a case study', *Journal of homosexuality* 21: 3 (1991) 1-22.

38 W. Monter, *Frontiers of heresy: the Spanish inquisition from the Basque Lands to Sicily* (Cambridge 1990) 137.

39 E. Put, C. Harline, *Verloren schapen, schurftige herders. De helse dagen van bisschop Mathias Hovius (1542-1620)* (Leuven 2002); M. Cloet, *Itinerarium visitationum Antonii Triest episcopi Gandavensis (1623-1654)* (Leuven 1976).

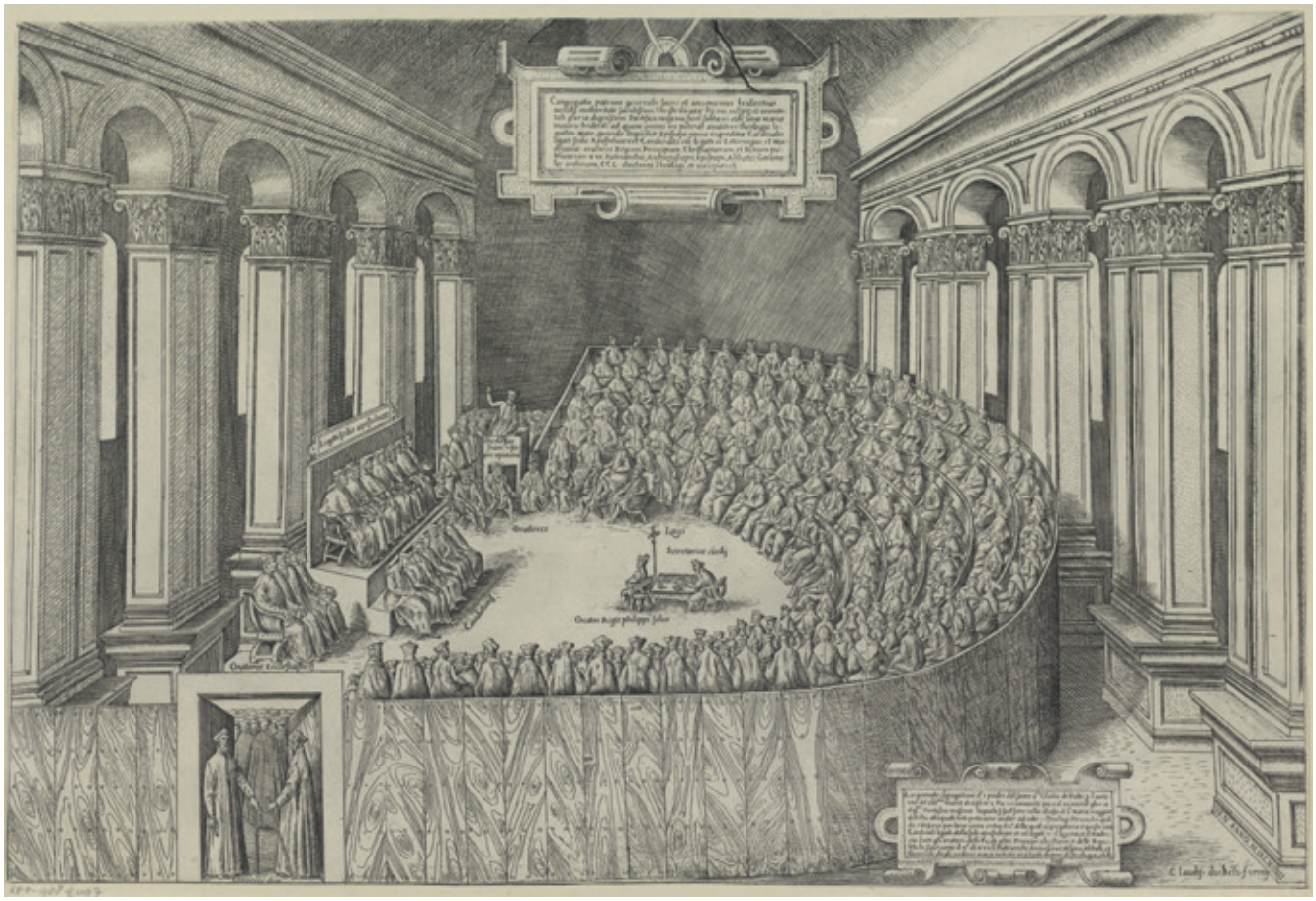

Anoniem, Concilie van Trente (1565) (Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-1908-2497).

Het lijkt er echter op dat deze Tridentijnse ijver weinig impact had op de bestraffing van religieuze sodomieten. Sodomie kwam nog steeds zelden of nooit voor in de officialiteitsdossiers en indien dat wel gebeurde, gaf men er de voorkeur aan om de zaak intern te behandelen in plaats van de geestelijke in kwestie over te dragen aan de stedelijke overheid. Zo werd Alexander Schoormans, pastoor te Aartsele, in 1639 door de Gentse officiaal van zijn pastoraat beroofd en voor 25 jaar uit het bisdom verbannen omdat hij 'wulpse handelingen' gepleegd had met een zestal jongens.[40] In 1651 moest een onbekende Mechelse priester zich voor de officiaal verantwoorden wegens sodomie met twee jongens. De uitkomst van dit proces is echter onbekend.[41] Een paar jaar later, in 1657, werd de Luikse priester Alexandre Jacquet ervan beschuldigd verschillende jongens misbruikt te hebben in de sacristie van de Sint-Andreaskerk. De lokale broederschap nam het echter breedvoerig op voor de in opspraak geraakte priester.[42] Bij mijn weten zijn er geen verdere zeventiende-eeuwse sodomiezaken bekend waarbij religieuzen betrokken waren. De Antwerpse bisschop verbood in 1741 wel priester Balthasar Rosselini om de mis te lezen omdat hij herhaaldelijk jongelingen had trachten te verleiden en in 1781 werd priester Nicolaus-Franciscus Cauchois in de Antwerpse bisschoppelijke gevangenis opgesloten omdat hij jongeren verleidde die Franse les bij hem kwamen volgen.[43]

Tot dramatische executies van geestelijken kwam het in de zeventiende eeuw, of daarna, echter niet in de Zuidelijke Nederlanden. Prior Maes moest zich in 1635 zelfs niet eens verdedigen nadat Caerel Ryckaertsinne hem van

40 De Brouwer, *De kerkelijke rechtspraak*, 639.

41 Mechelen, Aartsbisschoppelijk archief, Officialiteit, nr. 594; Bervoets, *Inventaris van het archief van de officialiteit van het aartsbisdom Mechelen,* 91.

42 Luik, Rijksarchief Luik, Officialiteit Luik, procesdossiers 1ste serie, nr. 142, ongefolieerd.

43 De Brouwer, *De kerkelijke rechtspraak*, 630, 632.

Frans Hogenberg, Terechtstelling van monniken te Gent wegens sodomie in 1578. (Antwerpen, Felixarchief 12#149).

sodomie beschuldigd had. De manier waarop de katholieke kerk in de Zuidelijke Nederlanden sodomie binnen de eigen rangen aanpakte, maakte dus weinig evolutie door in de vroegmoderne tijd. Zowel voor als na de Reformatie kregen clerici een vrij milde straf toebedeeld voor dit misdrijf met Bijbelse proporties. Sodomie werd dan wel niet noodzakelijk met de mantel der liefde bedekt, maar geestelijken moesten zich toch heel wat minder zorgen maken over hun lot dan leken die de zonde tegen God en natuur op hun kerfstok hadden.

Besluit

Toen Caerel Ryckaertsinne prior Maes van sodomie beschuldigde, veroorzaakte dat een schokgolf in Brussel en omgeving. Ook vandaag de dag blijft de hele zaak tot de verbeelding spreken. Hoewel het gevoel overheerst dat de feitelijke waarheid het in dit dossier aflegt tegen een juridisch geconstrueerde waarheid, kunnen we toch heel wat waardevolle elementen uit het bronnenmateriaal afleiden. Sodomie was een complex en veelzijdig begrip in de vroegmoderne tijd. Vanwege de goddelijke veroordeling en het grote taboe rond dit misdrijf overheerst het stilzwijgen in de meeste bronnen. De zeldzame sodomieprocessen die intact bewaard zijn bieden dus een uitgelezen kans om de attitudes omtrent dit seksuele misdrijf te analyseren.

Het Brussels proces van 1653 toont aan dat het religieuze discours omtrent sodomie nog steeds invloedrijk was in de zeventiende-eeuwse samenleving. Het schrikbeeld dat samenlevingen die al te laks omgingen met homo-erotische verlangens Gods toorn zouden opwekken, bleef sterk aanwezig. Sodom en Gomorra hadden een exemplarische straf gekregen, dus moesten de stedelijke gemeenschap en haar leiders er alles aan doen om te voorkomen dat men ditzelfde lot zou ondergaan. Dit voornemen werd echter niet altijd even strikt uitgevoerd. Uit verschillende sodomie-dossiers blijkt dat geestelijken in de Zuidelijke Nederlanden doorgaans aan de brandstapel wisten te ontkomen, terwijl de meerderheid van de beschuldigde leken een gewisse dood wachtte. Alle Tridentijnse hervormingen ten spijt bleek deze aanpak de tand des tijds te doorstaan, wat een – misschien ongemakkelijke – link met het heden blootlegt.

Dat sodomie tijdens de late middeleeuwen en vroegmoderne periode een taboeonderwerp bleef, heeft zijn impact gehad op het beschikbare bronnenmateriaal. De zoektocht naar sodomieprocessen vormt dus een heuse uitdaging voor de lokale historicus. Toch blijft die zoektocht de moeite waard. De manier waarop een samenleving omgaat met haar *outcasts* en daarbij soms een dubbele moraal hanteert, overstijgt immers het belang van de individuele historische casus.

Beredeneerde bibliografie

In vergelijking met onze buurlanden is het onderzoek naar sodomie in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd betrekkelijk laat op gang gekomen. Doorgaans worden gevallen vermeld in algemene studies rond criminaliteit in het verleden. Enkele publicaties die specifiek op deviante seksualiteit en sodomie focussen zijn: J. Goris, 'Zeden en criminaliteit te Antwerpen in de tweede helft der XIVe eeuw naar de rekeningen der schouten van 1358 tot 1387', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 5-6 (1926-1927) 181-205 & 871-886; J. Decavele, 'Brugse en Gentse mendicanten op de brandstapel in 1578', in H. Soly en R. Vermeir (red.), *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden* (Gent 1993), 73-93; M. Boone, 'State power and illicit sexuality: the persecution of sodomy in late medieval Bruges', *Journal of medieval history* 22 (1996) 135-153; J. Monballyu, "Van vuylle faycten ieghens de nature'. Bestialiteitsprocessen in het graafschap Vlaanderen op het einde van de 16de en het begin van de 17de eeuw', *Biekorf* 100 (2000) 160-172; M. Naessens, 'Seksuele delicten in Kortrijk in de late middeleeuwen', *Leiegouw* 44 (2002) 3-35; en enkele artikels van mijn hand.
Zie onder andere: J. Roelens, 'Gossip, defamation and sodomy in the early modern Southern Netherlands', *Renaissance studies* 32 (2018) 236-252; J. Roelens, 'A woman like any other: female sodomy, hermaphroditism, and witchcraft in seventeenth-century Bruges', *Journal of women's history* 29 (2017) 11-34; J. Roelens, 'Fornicating foreigners: sodomy, migration and urban society in the Southern Low Countries (1400-1700)', *Dutch crossing* 41 (2017) 229-246.
Ook voor latere periodes zijn er verschillende recente publicaties te vinden: E. Hofman, *The internalization of man. Stigma, criminal justice and self in the Southern Netherlands, 1750-1830* (Ongepubliceerde doctoraatsverhandeling KU Leuven 2017); N. Chartier, 'De onderbuik van Brussel. De mannelijke homoseksuele subcultuur in Brussel tijdens de negentiende eeuw', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis* 38 (2008) 407-435; W. Dupont, 'Pederasten op de Place royale. Een fragment uit het vergeten verleden van Brussel', *Leidschrift* 26 (2011) 79-91; Een recent overzicht wordt gegeven in W. Dupont, E. Hofman, J. Roelens (red.), *Verzwegen verlangen. Een geschiedenis van homoseksualiteit in België* (Antwerpen 2017).
Enkele recente publicaties over sodomie in laatmiddeleeuws en vroegmodern Europa die nog niet in de voetnoten vermeld werden, zijn: G. Ferguson, *Same-sex marriage in renaissance Rome. Sexuality, identity, and community in early modern Europe* (Ithaca 2016); R. Mills, *Seeing sodomy in the middle ages* (Chicago 2015); T. Linkinen, *Same-sex sexuality in later medieval English culture* (Amsterdam 2015).

Biografie

Jonas Roelens is als FWO-bursaal verbonden aan de Vakgroep Geschiedenis van de Universiteit Gent. Binnenkort verdedigt hij zijn proefschrift 'Citizens and sodomites. Perception and persecution of sodomy in the Southern Low Countries (1400-1700)'. Hij schreef verschillende academische publicaties over vroegmoderne sodomie en is coauteur van *Verzwegen verlangen. Een geschiedenis van homoseksualiteit in België* (Antwerpen 2017).

Om uwen dorst
Doet zooals hem
Bier
Hougaerde
der
Oude Brouwerij
Tomsin
Vraagt
een
onnamaakbaar
220
HOUGAERDE
der oude brouwerij TOMSIN

Conflictueus genot en botsende beelden

Hoe de biercultuur in Vlaams-Brabant vorm kreeg in de periode 1880-1940

Annelies Tollet

Hoewel pils sinds de tweede helft van de twintigste eeuw massaal gedronken wordt, is vandaag de dag artisanaal bier of *craft beer* populair. Internationaal wordt er zelfs van *craft beer revolution* en *microbrewery movement* gesproken.[1] Wat de mensen achter deze beweging bindt, is hun liefde voor het kleinschalige artisanaal gebrouwen bier en een kritische houding ten opzichte van grootschalige en industriële producenten, zoals AB-Inbev. België met haar vele biersoorten speelt daarin een bijzondere rol. Buitenlanders staan steeds opnieuw verbaasd over de diversiteit van de Belgische bieren en geraken er niet over uitgepraat op podcasts en blogs. Amerikaanse brouwers spreken met respect over lambiek, kriek en geuze, als ware het een religie.[2] Bier is een populair genotsmiddel en die appreciatie zie je vandaag de dag ook bij Belgen. Ze zijn trots op hun rijke biercultuur en lokale bierliefhebbersorganisaties dragen een positief imago uit van dit product.[3]

Niet alleen associëren we bier met vakmanschap, traditie en dichten we het wel eens gezonde eigenschappen toe. Ook het kleinschalige, artisanale en lokale karakter speelt een belangrijke rol. We beschouwen het product zelfs als deel van wie we zijn, zoals bijvoorbeeld in de provincie Vlaams-Brabant. Die pakt geregeld uit met toeristische initiatieven om het streekgebonden en traditioneel imago van bier te verspreiden, hoewel de aanwezigheid van brouwerijen in het dagelijks leven drastisch verschilt met de vorige eeuwen. Ook andere Vlaamse regio's zetten in op bier als een streekeigen product. Deze schijnbaar vanzelfsprekende vereenzelviging met deze drank leidde tot de vraag hoe de inwoners uit de regio's die sinds 1995 Vlaams-Brabant en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest vormen, in de voorbije twee eeuwen zijn omgegaan met de productie, distributie en consumptie van alcohol. In welke mate werden streekgebonden culturele identiteiten door deze praktijken gevormd, aangepast en overgeleverd? Op welke manier evolueerde de beeldvorming rond alcoholische dranken en meer in het bijzonder

1 T. Naylor, 'The craft beer revolution: how hops got hip', *The Guardian*, https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2014/aug/13/craft-beer-revolution-hops-brewers-flavours (15 april 2018); C. Garavaglia, J. Swinnen (red.), *Economic Perspectives on Craft Beer. A Revolution in the Global Beer Industry* (Cham 2018); C. Tremblay, V. Tremblay, 'Recent Economic Developments in the Import and Craft Segments of the US Brewing Industry', in: J. Swinnen (red.), *The Economics of Beer* (Oxford 2011); G.R. Carrol, A. Swaminathan, 'Why the Microbrewery Movement? Organizational Dynamics of Resource Partitioning in de U.S. Brewing Industry', *American Journal of Sociology*, 106:3 (2000).

2 'The Belgian smaak podcast', *Belgian Smaak*, http://www.belgiansmaak.com/belgian-smaak-podcast/ (15 april 2018); *Brussels beer city*, https://www.beercity.brussels/ (15 april 2018); 'Beer sessions radio', *Heritage radio network*, http://heritageradionetwork.org/series/beer-sessions-radio-tm/ (15 april 2018).

3 In Vlaanderen zijn er in de verschillende provincies een veertigtal verenigingen van bierproevers actief. Zij organiseren activiteiten zoals proeverijen en evenementen waarin (Belgisch) bier centraal staat. De missie van hun koepelorganisatie Zythos: de Belgische biercultuur te waarderen.

Foto links: affiche met reclame voor de brouwerij Tomsin uit Hoegaarden (Albert Guilluy)

bier en jenever? Hoe werd die zichtbaar? Dit leidde tot het onderzoeksproject en de publicatie *Vlaams-Brabant drinkt. Tweehonderd jaar bier- en jenevercultuur*. De publicatie biedt een breed cultuurhistorisch narratief voor de geschiedenis van de bier- en jenevercultuur. Dit artikel focust vooral op bier en een aantal tendensen die een belangrijke invloed uitoefenden op onze hedendaagse blik. De periode 1880-1940 was daarbij cruciaal. Het was een tijd waarin de reputatie van Belgisch bier onder druk kwam te staan, maar ook van vernieuwing en grote verandering in de brouwerijsector. Tijdens de belle époque en het interbellum werd ons collectief geheugen aan een rijke biercultuur gevormd. Het artikel is gebaseerd op eigen onderzoek en de publicatie *Vlaams-Brabant drinkt* die daaruit voortvloeide.

Een korte geschiedenis van bier 1880-1940

Generaties lang produceerden Belgische brouwers bieren waarvan het productieproces werd doorgegeven van vader op zoon of van meester op leerling. Het productieproces was afhankelijk van de seizoenen, spierkracht en empirische kennis. Deze traditionele werkmethode zorgde voor specifieke smaken. Zo verwijderden heel wat Leuvense brouwmeesters de wortelkiemen van mout niet, zodat het bier een bittere biersmaak en soms een pertinente grasgeur had. In de brouwerijen stonden de brouwketels op een open vuur waardoor het moutbeslag al eens kon aanbranden. Dat gaf eveneens een specifieke smaak. De smaken van de brouwsels waren niet stabiel, omdat men nog onvoldoende wetenschappelijk inzicht had in het brouwproces. Bovendien waren al deze bieren troebel en afhankelijk van de streek domineerde een andere biersoort. Typisch voor de regio Brabant waren de lambiek, faro, peeterman, Diests bier, Leuvens en Hoegaards witbier. Dit waren allemaal bieren van hoge of spontane gisting. De Belgische brouwers hielden vast aan tradities en de consument vond het goed zo.

Foto van de Diestse brouwerij De Brouwketel van Ed. Duysters, omstreeks 1909 (KADOC-KU Leuven)

Tijdens de belle époque en het interbellum kwam daar verandering in. De industrialisering van de brouwerijsector kwam in het midden van de negentiende eeuw stilaan op gang en de wetenschap deed officieel zijn intrede. Er weerklonk ook kritiek op de 'oude' bieren zoals peeterman of lambiek. Dankzij de toegenomen wetenschappelijke kennis, kregen onderzoekers meer inzicht in brouwprocessen. Wat eerst als typisch werd bestempeld, zoals een gebrande smaak, beschouwden wetenschappers nu als fouten. Ze toonden zelfs aan dat er met ingrediënten gesjoemeld werd. De publieke opinie nam die kritieken over en de reputatie van de Belgische bieren geraakte tegen het einde van de negentiende eeuw onder druk. Wie het zich kon permitteren, dronk bijgevolg andere en betere bieren. De ingevoerde Duitse lage gistingsbieren en Engelse hoge gistingsbieren speelden graag in op deze vraag naar een beter product. Deze bieren wisten de consument te verleiden met hun smaken en kwaliteit. De populariteit van deze importproducten hield de brouwers bezig en maakte hen ongerust. Ze wilden graag zelf in staat zijn om die biersoorten de produceren. Daarom werden er vanaf 1880 brouwscholen opgericht. In combinatie met de toegenomen wetenschappelijke kennis en technologische vernieuwingen leidde dat tot een verandering van de brouwerijsector. Belgische brouwers waren vanaf dan ook in staat om Duitse en Engelse bieren te produceren en ze verrijkten zo hun gamma met diverse biersoorten. Het leidde tot onderlinge concurrentie, de opkomst van reclame en een bloeiende biercultuur.

Tijdens de belle époque en het interbellum speelden bier en samen drinken een belangrijke rol in het dagelijks leven en groeide er een besef dat dit een deel uitmaakte van de lokale cultuur. De opkomst van toerisme en heemkunde droeg bij tot deze gedachte. Tegelijkertijd was het een tijdperk waarin alcohol in een slecht daglicht kwam te staan onder invloed van een breed gedragen anti-alcoholbeweging. Die ontwikkelde een negatief discours over cafés en drank.

Dokters beschouwden de drank als een van de belangrijkste oorzaken van de ontwrichting van de maatschappij

De term 'alcoholisme' deed in het midden van de negentiende eeuw zijn intrede en verbond dronkenschap met een sociaal probleem. Vooral de sterkedrank jenever was een probleem. Dokters beschouwden de drank als een van de belangrijkste oorzaken van de ontwrichting van de maatschappij. Dit denken geraakte in zwang in de jaren 1840 toen gezocht werd naar de oorzaken van de ernstige sociale crisis in België. Onderzoekers die polsten naar de reden waarom een grote groep van de arbeiders zo zwaar getroffen was, kwamen tot de vaststelling dat het aan hun 'onverantwoorde levensstijl' lag. Zou de arbeider minder jenever drinken, dan had hij meer geld om van te leven. Dus werd in 1879 in België de eerste anti-alcoholbond opgericht: de *Association belge contre l'abus des boissons alcooliques*. De initiatiefnemers, voornamelijk artsen, pleitten voor matiging omdat ze

wisten dat volledige onthouding niet mogelijk was. Vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw kwam er zelfs een heuse anti-alcoholbeweging op gang.[4]

In 1884 veranderde de eerste Belgische anti-alcoholbond haar naam in *Ligue Patriotique contre l'alcoolisme* of de Vaderlandsche Bond tegen Alcoholisme. Deze trachtte iedereen aan te spreken, ongeacht de religieuze of politieke voorkeur. In 1898 telde de bond ongeveer 3.300 leden en vanaf toen nam het aantal bonden en subverenigingen toe. Vooral artsen, advocaten en onderwijzers namen initiatief in de strijd tegen alcohol. Naast de onafhankelijke organisatie bestonden er ook katholiek gezinde bonden waarvoor in 1903 de Federatie der Katholieke Matigingsbonden werd opgericht. Ook socialistisch geïnspireerde groepen werden opgericht. In 1898 richtte de Belgische Werkliedenpartij de *Ligue socialiste antialcoolique belge* op met de socialistische Emilie Vandervelde als trekker. In 1911 bestonden er in België vijftien federaties die samen ongeveer duizend anti-alcoholverenigingen telden. Er bestonden zelfs onthoudersbonden voor specifieke doelgroepen. Die waren lokaal actief. Vooral kinderen bleken een populaire doelgroep omdat hen al vroeg de matigingsgedachte kon worden bijgebracht.[5]

4 A. Tollet, *Vlaams-Brabant drinkt*, 50-51.

5 In Vlaams-Brabant blijken de schoolbonden goed vertegenwoordigd. De leden zijn tussen de 12 en 14 jaar en treden toe rond de tijd van hun communie. In hun 'aannemingsfeest' leggen ze de onthoudersgelofte af in het bijzijn van hun ouders, de rest van de kinderen, de gemeentelijke gezagdragers, enzoverder. Ze beloven geen enkele sterkedrank te nuttigen tot de leeftijd van 20 jaar en worden daarvoor beloond met een diploma.

Diploma van de Belgische Schoolbond tegen Alcoolisme, 1897 (KADOC-KU Leuven)

Foto van café In den Ouden Tijd in Kortenberg, 1932 (Erfgoedhuis, Kortenberg)

De politieke elite was er vast van overtuigd maatregelen te treffen om het alcoholisme uit te roeien. Vanaf de jaren 1880 werden er op regelmatige basis wetten en reglementen uitgevaardigd om het aantal cafés in te dijken. In 1889 werd bijvoorbeeld het vergunningsrecht ingevoerd waardoor nieuwe cafés die alcohol schonken een vergunning van 60 tot 200 frank moesten betalen. Het orgelpunt van de wetgeving was de wet-Vandervelde uit 1919. Die verbood de verkoop en het verbruik van sterkedrank in publieke plaatsen, zoals herbergen. De distributie voor privaat gebruik in een winkel bleef toegelaten zolang er een minimum van twee liter werd verkocht. De achterliggende gedachte was dat alcoholisten deze grote hoeveelheid niet konden betalen. In 1912 waren er in België nog 219.405 cafés. Dat aantal was in 1925 gedaald naar 120.269. In welke mate de alcoholwet daarin een rol speelde, is niet helemaal duidelijk.[6]

6 A. Tollet, *Vlaams-Brabant drinkt*, 81.

Beeldvorming speelde in deze tijd een steeds belangrijkere rol binnen communicatie en in de periode 1880-1949 werden heel wat meningen en visies verkondigd over de productie, de verkoop en het drinken van alcohol. Deze tendensen deden zich niet alleen voor in Vlaams-Brabant, maar in heel Vlaanderen. De spreekbuizen en communicatiemiddelen van de brouwers, de cafébazen, de anti-alcoholbonden en het opkomend toerisme bieden de onderzoeker een unieke blik op deze periode. Aan de hand van kranten en prentbriefkaarten krijg je verschillende en soms ook botsende invalshoeken op de geschiedenis van bier.

De pils breekt door

Le Petit Journal du Brasseur/Het Kleine Brouwersblad is zonder twijfel een van de rijkste bronnen voor de geschiedenis van de Belgische biercultuur. Het blad was nauw verbonden met de Association Générale des Brasseurs Belges (°1869), een organisatie die een antwoord wou bieden op de uitdagingen van de brouwers in het midden van de negentiende eeuw. De brouwers maakten zich zorgen over de toename van de consumptie van jenever door arbeiders en de burgerij die graag het Duitse lage gistingsbier, namelijk de drank die we nu kennen als pils, dronken. De traditionele Belgische bieren van hoge- en spontane gisting, zoals lambiek, faro en witbier gingen er daarentegen volgens kenners in kwaliteit op achteruit. In het laatste kwart van de negentiende eeuw hadden Belgische brouwers geen al te beste reputatie en daar moest iets aan worden gedaan. De Association verklaarde zichzelf als de ombudsdienst van de Belgische brouwers. Haar spreekbuis was eerst de *Revue des bières, des vins et des alcools. Organe officiel de l'Association Générale des Brasseurs* (1875), daarna *Le Petit Journal du Brasseur/Het Kleine Brouwersblad (1893-1993)*.

De traditionele Belgische bieren van hoge- en spontane gisting, zoals lambiek, faro en witbier gingen er daarentegen volgens kenners in kwaliteit op achteruit

Het blad publiceerde over een brede waaier van thema's: van technische aspecten zoals brouwtechnieken, machines en chemie tot politiek, de brouwersverenigingen en het brouwonderwijs.[7] Er verschenen biografieën van belangrijke brouwers en de verslagen van de vergaderingen van de Association werden vrijgegeven (1903-1914). Na de oorlog berichtte het over oorlogsschade, maar even goed over feesten en jubilea van brouwerijen.[8] Ook over accijnzen en onderlinge concurrentie werd bericht, onderwerpen die de brouwers in deze tijd sterk bezighielden. Het wetsvoorstel om de accijnsberekening van bier te veranderen, ingediend door het katholiek kamerlid en de Kortrijkse brouwer Tack in 1884, illustreert dit. Hij stelde voor om de productie van lage gistingsbieren voordeliger te maken. De accijnsberekening gebeurde toen nog volgens een wet uit 1822 die was gemaakt op maat van de productie van hoge gistingsbieren. De aanpassing van die wet was volgens Tack hoognodig. De Nederlanders hadden de wet in 1867 aangepast en daar bleek het effectief: er werd beter bier geproduceerd. De toename van export van Nederlands bier naar België nam toe. Met deze nieuwe wet hoopte Tack om in concurrentie te treden met het steeds meer geïmporteerde Duitse bier. In 1885 stemde de Association met het wetsvoorstel in en maakte het daarmee voor Belgische brouwers goedkoper dan voordien om lage gistingsbieren te produceren.[9] De wet betekende niet alleen het begin van een onomkeerbare beweging binnen de Belgische brouwerijnijverheid en biercultuur, er ontstond ook een breuk tussen de brouwers van hoge en lage gistingsbieren.

7 De Association stimuleerde de ontwikkeling van brouwonderwijs. In 1887 openden scholen in Gent en Leuven. De opleiding van ingenieur-brouwer aan de *Ecole Supérieure d'Agriculture van de Université catholique de Louvain* kwam er op initiatief van de Assocation.

8 A. Tollet, *Vlaams-Brabant drinkt. Bier- en jeneverculturuur sinds 1800* (Leuven:2015) 53; H. Van Royen, 'Brouwerijtijdschriften als bron voor het lokale brouwerijverleden', *Heemspiegel. Tweemaandelijks informatietijdschrift rond alle aspecten van lokale geschiedenis*, 17: 2 (1996) 5; H. Van Royen, 'Tussen persoonlijk en algemeen belang. Een evolutieschets van de georganiseerde belangenverdediging van de brouwers in België', in: J. Art, L. François (red.), *Docendo discimus: Liber amicorum Romain Van Eenoo* (Gent 1999) 959-960.

9 H. Van Royen, 'Tussen persoonlijk en algemeen belang', 959-960; A. Tollet, *Vlaams-Brabant drinkt*, 62; H. Van Royen, 'Brouwerijtijdschriften als bron voor het lokale brouwverleden', 6-7.

1re Année. 1er Juillet 1893. N° 1.

Tous pour un. Un pour tous.

L'ORGANE

Journal des Cabaretiers, Cafetiers, Liquoristes, Brasseurs et Propriétaires de maisons de commerce, de l'arrondissement de Bruxelles.

Een voor allen. Allen voor een.

Orgaan der Herbergiers en Drankslijters

Prix de l'abonnement : **Un franc**, pour le 1er trimestre.

Abonnements prijs : **Een frank**, voor den 1ste trimester.

Prix des annonces : La petite ligne . . . . . fr. 0.30 ; Réclames, la grande ligne . 2.00 ; Annonces permanentes, à forfait.

Prijs der aankondigingen : Den regel . . . . . fr. 0.30 ; Reklamen, grooten tekst . . 2.00 ; Bestendige aankondigingen bij overeenkomst.

Tout ce qui concerne le Journal, doit être adressé à M. J. PAULUS, rue Delcourt, 17, Saint-Gilles. — Directeur.

Brieven of mededeelingen te sturen aan den Heer J. PAULUS, Delcourtstraat, 17, St-Gillis. — Bestuurder.

A NOS LECTEURS

Dans son assemblée générale du 16 juin dernier, la Ligue des cabaretiers bruxellois a décidé la fondation d'un journal appelé uniquement à défendre la cause et les intérêts des cabaretiers.

Notre programme est ainsi clairement délimité et nous aurons à cœur de l'accomplir.

Le premier but à atteindre, celui qui a été la raison-mère de la création de toutes nos Ligues, c'est l'abolition du droit de Licence.

Dans de nombreux articles, dans d'éloquents discours, nos amis ont fait ressortir toutes les injustices, toutes les iniquités de cette loi.

Son inconstitutionnalité a été démontrée d'une manière péremptoire et nous ne croyons pas devoir revenir sur toutes les excellentes raisons, sur tous les motifs justes et sérieux qui ont été donnés pour prouver que le retrait de la loi s'impose. Celle-ci n'a pas répondu à l'attente de ses auteurs. Elle fut votée comme mesure de guerre contre l'alcoolisme et la consommation de l'alcool a augmenté dans de notables proportions. Elle a eu un résultat certain : la ruine d'un grand nombre de petits cabaretiers, la misère pour un grand nombre de veuves qui, mises dans l'obligation d'abandonner leur commerce se voyaient enlever leur unique gagne-pain.

Des exemples, on en a cité par centaines.

Nous signalerons tous les actes d'injustices et d'arbitraires que nos lecteurs voudront bien nous faire connaître et nous poursuivrons avec une nouvelle vigueur la campagne contre le droit de licence dont le maintien est absolument impossible.

L'institution du droit de licence a été une première mesure prise contre les cabaretiers. Dans l'esprit de ses auteurs d'autres doivent la suivre.

Un groupe de personnages qui, sous prétexte d'anti-alcoolisme et de sauvegarde sociale, ne cherchent qu'à se procurer de bonnes petites sinécures et de grasses prébendes, est parti en guerre contre nous. Pour ces Don Quichotte nous sommes les pelés, les galeux, la cause de tous les maux. A les entendre nous conduisons le Pays à sa perte, la Belgique aux abîmes! Brrr....!

Heureusement que la Ligue anti-alcoolique veille et que de son sein vont surgir les sauveurs de la Patrie.

Au cabaret ils opposent le café populaire et, tout en sablant le champagne pour lequel ils ont un faible, ils font débiter au peuple des tisanes et la boisson favorite des vieilles femmes.

C'est ainsi qu'ils font régénérer le pays !

A toutes les sottes accusations, à toutes les calomnies de ces gens nous ne répondrons que par le bon rire de Rabelais et secouant notre bedaine nous nous contenterons de dire : Farceurs, va !

Nous discuterons sérieusement les moyens propres à enrayer l'alcoolisme, lorsque la question sera portée sur le terrain du raisonnement et qu'on abandonnera le système des attaques ineptes et méchantes, pour s'occuper uniquement de l'étude d'une solution véritablement pratique et sauvegardant tous les intérêts.

Les intérêts des cabaretiers sont aussi respectables que ceux de n'importe quelle catégorie de commerçants et nous ne saurions tolérer un seul instant qu'on y porte atteinte.

Partout où il y aura lieu de les défendre, nous serons là, et aucun effort ne nous coûtera pour soutenir une cause loyale et juste.

Nous allons nous mettre à l'œuvre et certain du concours dévoué de tous nos amis, nous continuerons la propagande si activement commencée par nos réunions et nos meetings pour obtenir la justice qui nous est due.

Nous ne ferons pas de politique. Celle-ci est bannie du programme de nos Ligues.

En période électorale, nous appuierons, sans aucune préoccupation de parti, les hommes qui s'engageront à défendre nos intérêts et qui n'admettent pas que l'on écrase les cabaretiers en violant la Constitution et la liberté du commerce.

A eux notre confiance, à eux nos votes.

Le Secrétaire de la Ligue des Cabaretiers,

H. VANDEN BROECK.

Het Vergunnings-recht !

In geen land ter wereld, bestaat er een wet, zóó hatelijk, zoo onrechtvaardig, als wel de wet op het vergunnings-recht, in ons zoo gezegd vrij België.

Wij zullen trachten in eenige breede trekken, de ongrondwettelijk derzelve te doen uitschijnen, in de overtuiging hier door de oogen te zullen openen aan hen, die ondanks alles, toch maar immer voort gaan deze wet goed te noemen.

Het is door elkeen gekend, dat men aan hooger hand behoefte gevoelde het misbruik van sterke dranken te keer te gaan. Indien zulks de *ware reden* is, die onze wetgevers deden besluiten, ons de chineezerij op te dringen der 200 franken voor elke nieuw geopend wordende herberg, hebben wij er niets tegen in te brengen, ingeval echter hun doel bereikt is, en den verkoop van sterke dranken wezenlijk is verminderd.

Maar... er is een maar bij !

Wordt er thans minder genever gedronken ?

Wel in tegendeel, want het verbruik, is sedert het toepassen der wet, toegenomen met een totaal van meer dan *zeven miljoen hectoliters* of *zeven honderd miljoen liters* in drij jaar !!!

Volgens officieele opgaven, is het getal herbergen van 180,000 bestaande vóór de vegunnings wet, gedaald tot 158,000. Bijzondere onderzoeken hebben echter bewezen, dat het getal herbergen geklommen is, dat er duizenden zijn die in 't geheim sterken drank verkoopen, en noch patent noch vergunnings recht betalen. En al waren nu de officieele cijfers juist, bewijst zulks dan nog niet ten volle, dat het den drinker onverschillig is, of hij tien borreltjes in tien verschillige huizen drinkt, dan wel ditzelfde getal in een of twee? Wat kan het hem schelen, hoe of waar hij genever verkrijgen kan, als hij zijnen drift maar kan voldoen. Ware er geene enkele herberg meer, hij zou zich genever aanschaffen bij apotheker of drogist, en zich te huis, aan den drank overgeven.

Ten andere, de toepassing der wet, wordt op schandige onrechtvaardige wijze gedaan. Zoo betaald een verkooper van 50,000 liters, 200 frank, en moeten er ook 200 fr. betaald worden door hen, die slechts 500 liters per jaar aan den man brengen.

Uit dit alles blijkt dus, dat de wet gansch haar doel mist, geenszins beantwoordt aan de verwachting van den wetgever, wel integendeel, en op alle punten mank gaat aan eerlijkheid en goede trouw.

Zij moet en zal dus verdwijnen. Dat de oude herbergiers zich wel doordringen van ditgene, dat bij hun overlijden, of uitscheiding van handel, de 200 franken moeten betaald worden door hunne kinderen, en indien zij zich niet met de jongere vereenigen, er binnen een twintigtal jaren geen enkele herbergier meer zijn zal, die de vergunningswet niet betalen zal.

Afschaffing, radikale afschaffing dient er dus geëischt te worden, en daarom is het noodig dat elkeen, zonder onderscheid van politieke denkwijze, zich aansluite bij den reeds zoo machtigen bond der her-

Krant L'Organe, het orgaan voor de herbergiers en drankslijters uit Brussel, 1893 (Universiteitsbibliotheek, Leuven)

De eersten die lage gistingsbieren brouwden, deden dit al voor 1885 en dat waren de Brusselse brouwerijen Vandenheuvel en Bavaro-Belge. In 1880 brachten ze naast hun traditionele hoge gistingsbieren een Duits lage gistingsbier op de markt: *Petite Bavière* of klein Beiers bier. Na de wet van 1885 namen meer brouwers initiatief, zoals de Leuvense brouwerij Artois en Wielemans-Ceuppens in Brussel. De populariteit van het lage gistingsbier brak maar pas goed door na de Eerste Wereldoorlog, in de nasleep van de Duitse bezetting. Het leidde echter tot een breuk tussen brouwerijen van hoge gistingsbieren en brouwerijen die ook lage gistingsbieren produceerden. De eerste groep beschuldigde de tweede van verraad van de tradities en het vakmanschap. Deze traditionele brouwers beschouwden hun hoge gistingsbieren als superieur. Het schisma tussen de twee groepen vertaalde zich in twee beroepsorganisaties waarbij het Consortium van Belgische Brouwers de producenten van lage gistingsbieren vertegenwoordigde. In 1925 telde deze groep 24 brouwerijen. Het Consortium van de Belgische brouwers van hoge gistingsbieren voerde strijd tegen wat zij vonden dat de lobby van de lage gistingsbedrijven was.[10] Een echo van dit conflict weerklinkt vandaag in het verzet van de microbrouwerijen tegen de industriële grootmachten van de brouwindustrie.

10 P. Van Der Hallen, *Industrial dynamics in the food industry (1890-1940) in an era of technological transition* (Leuven, 2011) 244, 246, 247.

Gaandeweg geraakten brouwers overtuigd van het positieve effect van reclame zoals logo's, merken en een aantrekkelijke verpakking

Onderlinge concurrentie en het belang van publiciteit

Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw geraakte de bierindustrie steeds meer in de ban van de noodzaak van reclame. De vraag naar luxegoederen steeg en handelaars en producenten probeerden een zo groot mogelijk deel van de groeiende markt te veroveren. Om op die expanderende en alsmaar competitievere markten banden met de consumenten te smeden, zagen producenten en handelaars zich genoodzaakt om te adverteren. Niet alleen naamsbekendheid, maar ook de associatie van het product met positieve waarden, beelden en verwachtingen was het doel. Traditioneel wisten brouwers zich verzekerd van hun afzet door een eigen netwerk aan cafés in de nabijheid van de brouwerij. Ze ontwikkelden ook vaak hun eigen manieren van klantenbinding en naamsbekendheid door de organisatie van evenementen, zoals kermissen, de oprichting van een fanfare enzoverder. Gaandeweg geraakten brouwers overtuigd van het positieve effect van reclame zoals logo's, merken en een aantrekkelijke verpakking. Het Duitse lage gistingsbier speelde hierin een rol, maar ook de populariteit van de Engelse biersoort. Zoals reeds vermeld, dronk de rijkere consument vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw liever het 'nieuwe' Duitse bier. Vanaf de jaren 1920 konden meer mensen het zich permitteren omdat de levensstandaard steeg. Het motiveerde brouwers om een eigen pils op de markt te brengen. De productie van Duits bier vereiste echter investeringen in koelsystemen, transport, bottelmachines, laboratoria, enzoverder. Om die investeringen te laten opbrengen, moesten brouwers meer produceren en de verkoop opdrijven. De vergroting van de productiecapaciteit betekende dat brouwers hun marktaandeel moesten

Etiket van het bier Dik-Kop van brouwerij De Biertoren uit Kampenhout (Maurice Mattheus)

Prentbriefkaart van een reclamestoet in Leuven in de jaren 1920 (Académie royale de Belgique, Brussel)

verhogen waardoor ze met elkaar in concurrentie traden. Reclame en beeldvorming namen daardoor aan belang toe, ook bij brouwerijen van hoge gistingsbieren.

Het *Kleine Brouwersblad* berichtte regelmatig over reclamestrategieën. Zo bleek de *Cart Horse Parades* een populaire manier om de aandacht te trekken in de periode voor de Eerste Wereldoorlog. Tijdens deze parades reden deelnemers rond in opgetuigde bierkarren, getrokken door paarden en deden ze hun best om zo goed mogelijk voor de dag te komen. In 1904 publiceerde *Het Kleine Brouwersblad* lovende kritieken over de manier waarop de brouwerij Van Roost reclame maakte voor haar bier Jack-Op. Het grote voorbeeld voor de Belgische brouwers was ongetwijfeld de aanpak van de Engelse bierhandelaars. Die werd omschreven als *à l'americaine*, een synoniem voor een uitgekiend en breed reclameoffensief. Dat ging van de uitstraling van het transport, de architectuur van de brouwerij, affiches, prentbriefkaarten, meubilair, bierglazen, speelkaarten tot de asbak en lucifers. De kosten waren aanzienlijk, maar volgens Engelse bierhandelaars noodzakelijk.[11] Alles moest een identiteit, een imago van de brouwerij uitdragen. De brouwerij Caulier gebruikte als eerste een uitgekiende marketingstrategie voor haar bier Perle 28. Onder meer cartoons in Le Soir en De Standaard en muurschilderingen moesten de consument overtuigen. Met succes want het werd een van de populairste bieren uit het interbellum.

Merken waren ook belangrijk. Terwijl bieren traditioneel werden geduid via de plaats van herkomst en/of de kleur kregen ze nu welluidende namen waarvan het bekendste vandaag nog steeds bekend is, namelijk Stella. Het is de naam die de Leuvense brouwerij Artois in 1926 aan haar kerstbier gaf en waarin de helderheid van het bier resoneert. Want de consument prefereerde nu de helderheid van het lage gistingsbier boven de troebele oude dranken.

11 A. Tollet, *Vlaams-Brabant drinkt*, 83, 84,46; P. Van Der Hallen, *Concentration in the Belgian brewing industry and the Breakthrough of Lager in interwar years* (Leuven 2007) 23-24.

De kleine brouwerijen konden nog relatief lange tijd concurreren met de grotere bedrijven dankzij hun cafénetwerk dat de afzet verzekerde. Door de crisis van de jaren 1930 werd het echter heel wat moelijker om stand te houden. Wie niet kon volgen met investeren, verliet de markt, fusioneerde, werd overgenomen of ging verder als bierhandelaar van andere biermerken. Deze dynamiek zette een consolidatiebeweging in gang die langzaam maar zeker een einde maakte aan de typisch gefragmenteerde structuur van de Belgische brouwnijverheid.[12]

12 A. Tollet, *Vlaams-Brabant drinkt*, 69; P. Van Der Hallen, *Industrial dynamics in the food industry,* 286.

Beeldvorming en propaganda

In het imago van bier en brouwerijen speelden beelden een steeds belangrijkere rol. In die beeldvorming werd de kwaliteit van het product vertaald door referenties aan authenticiteit, kwaliteit, viriliteit, nationalisme en jeugd. Maar brouwers verkochten vooral plezier en een mooi voorbeeld van dat imago is de brouwer François Van Haelen uit Beersel (de 'Put van Calevoet'), de personificatie van het vrolijke karakter van bier. Hij had een nauwe band met een groep kunstenaars, ook wel de Brabantse Fauvisten genoemd. Zij kwamen wekelijks samen, dronken overvloedig bier en deden geregeld uitstappen. De kunstenaar Edgard Tytgat, een van de vrienden, inspireerde zich op die bijeenkomsten voor zijn tekening over de geschiedenis van de faro en lambik. Daarbij bracht hij een ode aan zijn kameraden en stak hij tegelijkertijd de draak met de moraal van de anti-alcoholbonden. Want lang niet iedereen nam die verenigingen even serieus. Bovendien was het café voor hen een oord van plezier in plaats van verderf. Mensen kwamen er samen om te drinken, te praten, de krant te lezen en plezier te beleven. Spel speelde een belangrijke rol in het café waar klanten de verschillende volksspelen konden uitoefenen, zo getuigde ook de vriendengroep rond de schrijver Herman Teirlinck. Vanaf 1935 kwam hij in Beersel geregeld samen met vrienden in café de Drie Fonteinen om geuze te drinken en te spelen. Ze noemden zichzelf de Mijolclub, naar het gelijknamige volksspel.[13]

13 *Ibidem.*

Brouwers deden in deze periode hard hun best om niet geassocieerd te worden met het imago van ongezonde drank

Een ander belangrijk imago bij bieren was dat van een gezond product, een ontwikkeling die we mogen kaderen in een context van een verhoogd bewustzijn omtrent gezonde voedingswaren. Aangewakkerd door de reputatieschade van het laatste kwart van de negentiende eeuw toen wetenschappers meer inzicht in bier kregen, gingen brouwers hun kennis en methodes verwetenschappelijken dankzij het brouwonderwijs. Vanaf het einde van de eeuw kwam er een voedselregulering op gang. In 1894 verschenen er reglementen voor bier en gist en brouwers kregen reglementen opgelegd inzake voedselveiligheid. De kwaliteit van de bieren verbeterde en dat zetten brouwers in de verf. Moeders en kinderen prijkten op afbeeldingen en prezen bieren aan.[14] Brouwers deden in deze periode hard hun best om niet geassocieerd te worden met het imago van ongezonde drank. Niet onbegrijpelijk in een tijd die eveneens bekend stond om het heersend anti-alcoholklimaat. Tegen het einde van de negentiende

14 A. Tollet, *Vlaams-Brabant drinkt*, 69, 89, 112, 103; P. Van Der Hallen, *Industrial dynamics*, 250, 286.

Foto van het personeel van brouwerij Van Haelen uit Beersel, 1914 (Heemkundig Genootschap 'van Witthem', Beersel)

eeuw veranderde namelijk beeldvorming over drinken drastisch onder invloed van een voortschrijdende medicalisering van de samenleving en de opkomst van anti-alcoholbonden. Die voerden in die tijd stevig actie tegen het drinken.

De matigingsbeweging kwam tot een hoogtepunt voor de Eerste Wereldoorlog en het ontwikkelde een heel arsenaal aan propagandamateriaal waaronder de ledenbladen. Voorbeelden daarvan zijn *Het Volksgeluk/Le Bien Social*, *De Morgenstern* (jeugdbonden), *Action Sociale. Organe de l'Union des Femmes belges contre l'Alcoolisme*. Via verhalen en berichtgeving droegen de matigingsbonden de juiste en foute waarden over aan de leden.[15] Een goed imago en reputatie was belangrijk in de burgerlijke cultuur van de belle époque. Morele waarden zoals soberheid, voorspoed en een gelukkig gezin met een hardwerkende man en een zorgende moeder werden uitgedragen. Door propaganda ontwikkelden er zich geijkte beelden over drinken en dronkaards. Op die manier creëerden de bonden een eigen taal die erop gericht was om de eigen burgerlijke waarden in de verf te zetten en de afwijkingen te veroordelen. Ook wie niet kon lezen, bereikte men via almanakken, postkaarten, toneelstukken en liederen. In de propaganda draaide het vooral om de arbeider en de landbouwer. De goede, nuchtere en hardwerkende man stond tegenover de dronken,

15 A. Tollet, *Vlaams-Brabant drinkt*, 101-103.

revolutionaire versie die met zijn drankprobleem zichzelf en zijn gezin de armoede in hielp. Overmatig drankgebruik belemmerde de dronkaard ook te investeren in zijn eigen woonst, een ander ideaal van de burgerlijke samenleving. Via propaganda zoals liederen werden deze beelden uitgedragen. In Halle bijvoorbeeld leerden kinderen op school het liedje *Den Dronkaard* aan. In de eerste strofen klonken meteen de trieste gevolgen van de vader die aan de drank geraakte: 'Ik ben als arm kind geboren/ Mijn vader was eenen dronkaart,/mijne moeder heb ik jong verloren/zoo dwaalde ik langs de straat/'.[16]

16 A. Tollet, *Vlaams-Brabant drinkt*, 108.

Overmatig drankgebruik belemmerde de dronkaard ook te investeren in zijn eigen woonst, een ander ideaal van de burgerlijke samenleving

De grote boosdoener was zonder enige twijfel jenever, maar in 1901 ontstond toch consternatie in de brouwerskringen toen een artikel in het ledenblad van de *Ligue Patriotique contre l'alcoolisme* bier als medeoorzaak beschouwde van het alcoholisme. *Het Klein Brouwersblad* berichtte over het protest dat hierover werd aangetekend omdat de brouwers schrik hadden voor imagoschade.[17] Toch werd bier over het algemeen als een 'gezond' alternatief voor jenever beschouwd. Wie wel schade ondervond, waren de uitbaters van cafés. Volgens de anti-alcoholbonden geraakte de dronkaard in deze oorden van verderf aan zijn drank en bekokstoofden socialisten en anarchisten de omverwerping van de burgerlijke staat. De caféuitbaters werden afgebeeld als arrogante en geldbeluste figuren. Deze beroepsgroep leidde in deze periode zonder twijfel ernstige reputatieschade. Het is niet verwonderlijk dat de negatieve propaganda kwaad bloed zette bij caféuitbaters. In hun ogen waren ze hardwerkende ondernemers en de strengere reglementering betekende zoveel als broodroof. Tegen het einde van de negentiende eeuw verenigden herbergiers zich dan ook in belangenorganisaties. Dat waren andere verenigingen dan die van Association van de brouwers. De verenigingen specifiek voor herbergiers zagen vooral het licht vanaf 1889, na de introductie van het vergunningsrecht. De organisaties publiceerden ledenbladen met daarin hun standpunten.[18] Zo was *La Défense* (1893) de spreekbuis van de Brusselse herbergiers en drankslijters. In het blad stond te lezen dat '*te lang reeds, worden wij, deftige drankverkoopers, uitgescholden als openbare menschenvergiftigers, en behandeld, erger als het grootste uitschot der samenleving!*' In 1904 werd de *Fédération nationale de l'industrie des hôtel-restaurant et cafés de Belgique* opgericht. Haar blad *Journal des Hoteliers et Cafetiers de Belgique* publiceerde artikels over de sector, verslagen van vergaderingen, vacatures, enzoverder. In 1922 verenigde deze federatie bonden uit Antwerpen, Blankenberge, Brussel, Charleroi, Gent, Luik, Leuven, Namen, Oostende en Spa. Strikt lokale ledenbladen kwamen minder voor, maar in Roeselare was dat toch het geval met het blad *Duw Maar*. Deze lokale afdeling van de Nationale Herbergiersbond van België verscheen in 1911.

17 H. Van Royen, 'Tussen persoonlijk en algemeen belang', 963-964.

18 R. Ankaert, 'Les cafetiers-cabaretiers à Bruxelles au 19e siècle', in: 'Services compris. Hôtels, Restaurants, Cafés' *Les Cahiers de la Fonderie*, (1995) 13.

Het blad voerde campagne tegen het vergunningsrecht, maar het bekritiseerde ook de lokale taksen op cafés en berichtte over plaatselijke evenementen.[19]

Cafés en bier als deel van de lokale cultuur

Ondanks deze kritiek kende België aan het begin van de twintigste eeuw een rijke cafécultuur. Onderaan de ladder stonden de handelszaken die zich nauwelijks onderscheidden van woningen en waar de woonkamer als gelagzaal dienst deed. Hoger op de ladder stond het *grand café* dat in steden als Brussel en Leuven voorkwam. De bediening in chique cafés gebeurde door garçons en serveersters die trouwens ook eigen syndicaten en vakbladen hadden.[20] De eigenaars van heel wat cafés waren vaak brouwers. Kleine volkscafés of cabarets werden daarentegen uitgebaat door arbeiders, kleine handelaars, ambachtslui, gepensioneerden of weduwen.[21] Café houden betekende toen voor veel mensen een extra inkomst. De getuigenis van de drankbestrijder Camiel Libbrecht uit 1917 liegt er niet om: '*Ik bewoon in de Limburgse kempen een dorp van omstreeks 1300 inwoners. De burgemeester is herbergier, de gemeentesecretaris is herbergier en zo ook de eerste schepen, de tweede dienstdoende schepen, bijna al*

Foto van de veloclub Beersel, omstreeks de jaren 1930 (Heemkundig Genootschap 'van Witthem', Beersel)

de gemeenteraadsleden, de voorzitter van het armbestuur, de gemeenteontvanger, de veldwachter. De voorzitter van de kerkfabriek is geen herbergier maar zijn zoon is brouwer. Al deze menschen houden geene herberg onder hun eigen naam; de eene verkoopt drank onder de naam zijner dochter, een andere onder den naam eener oude tante, een andere nog onder den naam van zijn schoonvader [...]'.[22]

In de periode 1880-1940 speelden brouwers en caféuitbaters een belangrijk onderdeel in het dagelijks leven van een dorp, gemeente en stad. Brouwers zorgden niet alleen voor werkgelegenheid, ze waren ook nauw verwerven in het lokale sociale en culturele netwerk, niet zelden als de oprichters van

19 R. Ankaert, 'Les cabaretiers-cafetiers à la fin du XIXe siècle', in: G. Kurgan – van Hentenryk, S. Jaumain (red.), *Aux frontières des classes moyennes. La petite bourgeoisie belge avant 1914* (Bruxelles 1992) 51-52 ; A. Tollet, *Vlaams-Brabant drinkt*, 106

20 A. Tollet, *Samen aan tafel. 100 jaar ABVV Horval* (Gent 2008) 129-162; P. Van Den Eeckhout, 'The history of labour and labour relations in hotels and restaurants in Western Europe and the United States in the 19th and 20th centuries: an introduction', *Food & History*, 11:2 (2013).

21 A. Tollet, *Vlaams-Brabant drinkt*, 81.

22 L. Vandeweyer. 'Een uit te roeien kwaad! Camiel Libbrecht over de herbergen in het Limburg van 1917', *Limburg*, LXXV (1996) 8-13.

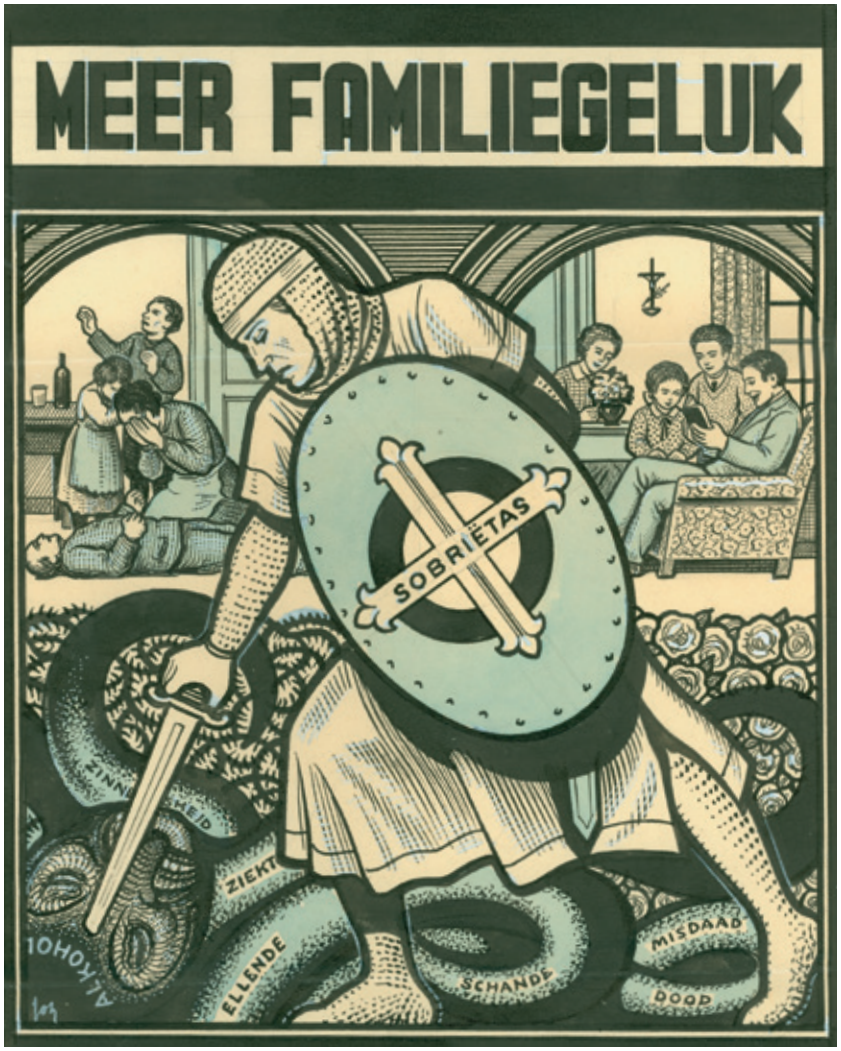

Propagandatekening van de Federatie van Rooms-Katholieke Matigheids- en Onthoudersverenigingen, jaren 1930 (KADOC-KU Leuven)

een fanfare of schuttersgilde. Ze waren ook politiek actief. Vanaf 1886 democratiseerde de Belgische samenleving onder invloed van de ontwikkeling van een politiek bewustzijn bij het brede publiek. Dat kwam door de invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht (1919). De Liberale Partij (1846), de Katholiek Partij (1884) en de Belgische Werkliedenpartij (1885) probeerden vanaf dan via goed uitgebouwde netwerken de kiezers te beïnvloeden. Brouwers zetelden in gemeenteraden, bekleedden posities als burgemeester of parlementslid. Het waren niet zelden mannen van aanzien en invloed.[23] Hun impact reikte ver en dat bleek uit de politieke connotatie die sommige bieren in deze periode kregen. Want het bier dat je dronk, zei in die tijd op welke partij je stemde. Dat dit niet altijd zonder conflicten ging, getuigt het voorbeeld uit Rotselaar waar sinds het einde van de negentiende eeuw de liberalen en de katholieken tegenover elkaar stonden. Het conflict werd veruitwendigd door twee rivaliserende fanfares, de liberale Sint-Cecilia en de katholieke Ware Vrienden. De groepen stonden bekend als de Sussen en de Geuzen. Het ging zover dat de Geuzen het bier van de Sussen, dat geleverd werd door de brouwerij De Toren, niet dronken. Ze verkozen Jack-Op, het bier van brouwerij De Palmboom uit Werchter.[24]

23 A. Tollet, *Vlaams-Brabant drinkt*, 74.

24 A. Tollet, *Vlaams-Brabant drinkt*, 94.

Reclame voor stoombrouwerij De Palmboom uit Werchter, omstreeks 1900 (KADOC-KU Leuven)

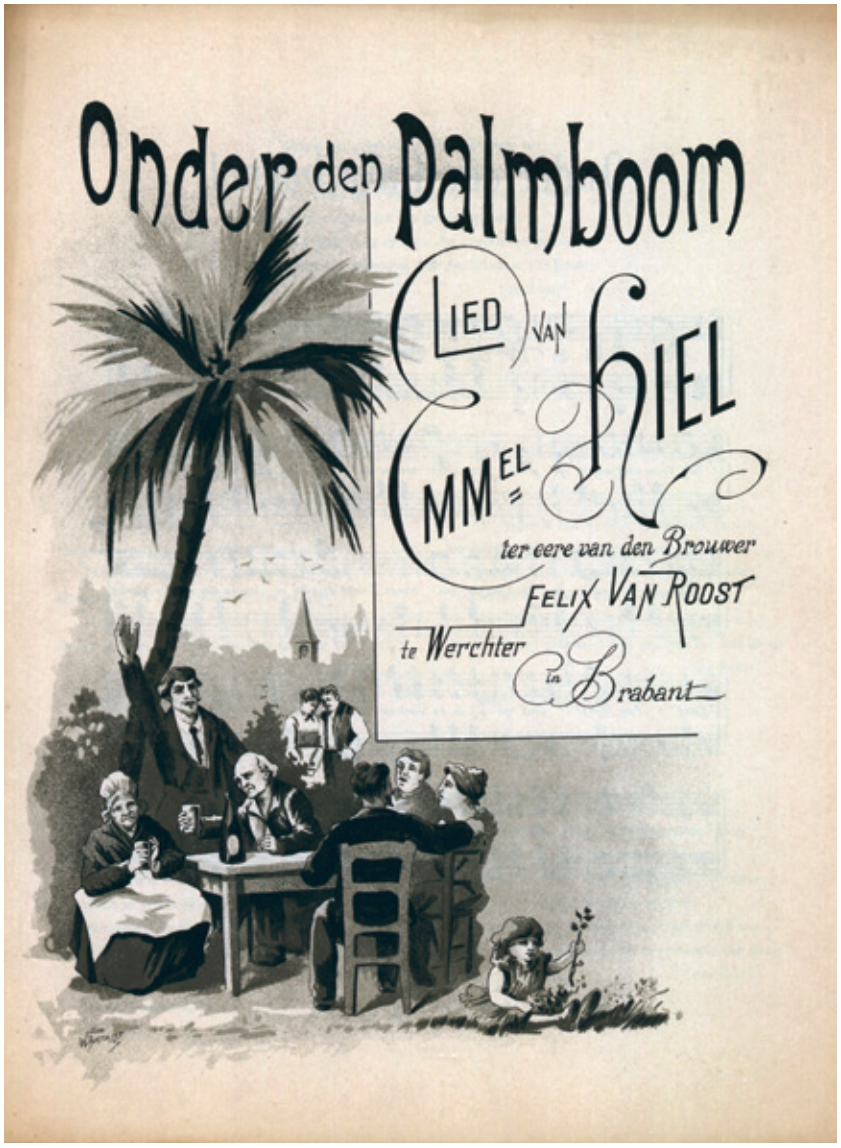

Partituur van het lied 'Onder den Palmboom' ter ere van de brouwer Felix Van Roost uit Werchter, einde 19e eeuw (KADOC KU Leuven).

Referenties aan het sociale karakter van bier en cafés werden afgebeeld op prentbriefkaarten, een product van het opkomend toerisme in de periode 1890-1914. In deze tijd beleefde de prentbriefkaart hoogdagen als communicatiemiddel. Een bekende producent was de uitgeverij Nels en vanaf 1898 legden de broers Paul en Edouard landschappen, steden, dorpen, industrieën en feesten uit heel België vast. De foto op de kaart vertelde iets over de verbeelding van een locatie. De afzender koos ze omdat ze voor hem de 'juiste' afbeelding van een cultuur of volk weergaf. Bijgevolg leert de bron ons vandaag welke onderwerpen – plaatsen zoals cafés – als een relevante illustratie van een lokale of regionale traditie of identiteit werden gepercipieerd. Omdat de prentbriefkaarten in eerste instantie bedoeld waren voor toeristen, geven ze vooral inzicht in de toeristische beeldvorming uit die tijd.

Onder invloed van de Vlaamse Toeristen Bond (1922) nam de aandacht voor de Vlaamse cultuur toen ook toe. Vakantie in eigen land werd gestimuleerd, net als de aandacht voor de tradities en het verleden. Volgens Jozef Van

Overstraeten, de ondervoorzitter van de bond, moest de Vlaming zijn streek leren kennen en waarderen. Brouwerijen, bier en cafés behoorden tot die tradities zoals bleek uit het volkskundig tijdschrift *Eigen Schoon en de Brabander.* In 1929 publiceerde het een uitvoerige bijdrage over oude Brusselse brouwerijen. In hetzelfde tijdschrift verscheen in 1934 een artikel over herbergen en brouwerijen uit Alsemberg. De auteur bracht daarin hulde aan de oude uithangborden die verdwenen uit het straatbeeld, ingeruild voor reclame van brouwerijen. Met die uithangborden ging volgens hem het typische karakter van het dorp verloren. Daarmee verdween volgens hem ook een groot deel van de aantrekkelijkheid voor de folklorist en de toerist: '*Immers, wat dezen aantrekt is juist dat frissche oorspronkelijke. Ze verafschuwen alles wat vulgair is, al wat onnatuurlijk is en in serie schijnt gefabriceerd te zijn.*' De industrialisering van de brouwnijverheid trok langzaam zijn sporen in het Vlaams-Brabantse landschap en dat stimuleerde een verlangen naar het verleden.[25]

25 A.Tollet, *Vlaams-Brabant drinkt*, 94, 96, 101.

Prentbriefkaart van het chique café-restaurant Trois Suisses in Brussel omstreeks 1900 (Annelies Tollet)

Conclusie
Dat we vandaag de dag positieve herinneringen koesteren aan het bierverleden is begrijpelijk, omdat het een grote rol speelde in het dagelijks leven. Brouwers, cafés, bier en samen drinken, lopen doorheen familie- en dorpsgeschiedenissen. Dat veranderde na de Tweede Wereldoorlog toen vrijetijdsbesteding veranderde en mensen in het algemeen minder gingen drinken. De consolidatiebeweging van de brouwerijsector zette zich verder met 1970-1980 als crisisjaren. De tweespalt tussen de traditionele brouwers van hoge gistingsbieren en die van lage gistingsbieren bleef, maar de publieke opinie veranderde stilaan. Vanaf de jaren 1960-1970 verscheen een nieuwe generatie bierliefhebbers/brouwers die de traditionele oude bieren en volkscafés opnieuw gingen waarderen. Dit bewustzijn ontstond al tijdens het interbellum met de opkomst van heemkunde en toerisme. De afbraak van brouwerijen en de (her)waardering van traditionele bieren heeft met andere woorden een dynamische tegenbeweging in gang gezet die tot vandaag verder duurt.

Zelf aan de slag!

Op lokaal vlak biedt de geschiedenis van bier maar ook die van jenever nog heel wat mogelijkheden tot onderzoek. Hoe zit het met de geschiedenis van de lokale brouwerijen in jouw gemeente? Hoe hebben zij al dan niet stand gehouden in het kader van de in dit artikel geschetste evolutie? Hoe was de evolutie in verband met het herbergbestand en de lokale bierconsumptie? Er zijn nog heel wat vragen die kunnen worden gesteld. Zeker de geschiedenis van de matigingsbewegingen is nog onderbelicht.

Logischerwijze ga je eerst op zoek naar het bestaan van brouwerijen (of stokerijen) in jouw regio. Die zoektocht is niet altijd eenvoudig als er nog geen onderzoek werd verricht. Inventarissen zoals *De verdwenen brouwerijen van België* (2012) van A. Calderon zijn nuttig om een eerste idee te krijgen. Bedrijfsarchieven van brouwerijen bestaan vaak niet meer en dus zijn andere bronnen aangewezen. Praktische tips hiervoor krijg je in het artikel 'Onderzoek naar het lokale brouwerijverleden, negentiende-twintigste eeuw' van Danny Lamarcq in *Heemspiegel* (1996). Een interessant archief is bijvoorbeeld dat van de Raad van Vlaanderen. Het artikel van Luc Vandeweyer 'Een uit te roeien kwaad! Camiel Libbrecht over de herbergen in het Limburg van 1917' in het tijdschrift *Limburg* (1996) is daarop gebaseerd.

Een ander nuttige bron zijn de oorlogsschadedossiers van de Tweede Wereldoorlog in het Rijksarchief. In 1947 maakte de wet op oorlogsschadevergoedingen aan privégoederen het mogelijk om geleden schade terug te vorderen. Honderdduizenden dossiers werden ingediend waaronder heel wat bedrijven. Daarin zitten onder meer de verklaringen en expertiserapporten die door de eigenaars werden overgemaakt, soms aangevuld met fotoalbums. De rapporten leveren doorgaans een erg volledige beschrijving van de gebouwen, productie-eenheden, het gereedschap, de ruwe grondstoffen voor het productieproces en de afgewerkte producten. Hierdoor krijg je met andere woorden een gedetailleerd beeld van een brouwerij. Ook het archief van de Accijnzen en Douane in het Rijksarchief is zeer aan te raden. Daarin vind je de aanvragen van brouwerijen en stokerijen om te starten met de uitbating van het bedrijf, wijzingen in het productieproces, enzoverder.

In het archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, ook in het Rijksarchief, zit dan weer documentatie over de anti-alcoholbeweging. Een voorbeeld van zo een bron is een enquête uit 1899 die de matigingsbewegingen in de provincie Brabant in kaart bracht. In het archief zit ook heel wat propagandamateriaal. Raadpleeg ook de bibliotheek van het Vlaams expertisecentrum Alcohol en andere Drugs (VAD). Ze bezit het blad *Het Volksgeluk. Geïllustreerd maandblad tegen Alcoolism* (1889-1914).
De (bijna) volledige reeks van het brouwersblad *Le Petit Journal du Brasseur* staat in de centrale bibliotheek van KULeuven en in de Koninklijke Bibliotheek. Verschillende historici hebben al dankbaar gebruik gemaakt van deze bron voor hun onderzoek zoals F. Becuwe voor zijn werk *Tel orge, tel malt. Klein- en grootmouterijen in Vlaanderen (ca. 1850-ca.1950*). Vakbladen van herbergiersbonden zijn eveneens te vinden in KU Leuven. Met enige kans vind je er ook in het lokaal gemeente- of stadsarchief.

Beknopte bibliografie

De publicatie *Vlaams-Brabant drinkt. Bier- en jenevercultuur sinds 1800* (2015) van A. Tollet is een handige introductie op tweehonderd jaar bier- en jenevercultuur. Nog ruimer is de *Geschiedenis van de dorst. Twintig eeuwen drinken in de Lage Landen* (2007) van R. Van Uytven.
Een introductie van de geschiedenis van jenever en de anti-alcoholbeweging lees je in *Jenever in de Lage Landen* (1996) en *Alcohol tijdens de negentiende eeuw. Biotechnologie in volle evolutie* (2012) van E. Van Schoonenberghe. *Tersluiks. Alcoholsmokkel en sluikstokerij in de Lage Landen* (2012), een publicatie in het kader van de gelijknamige rondreizende expo (2012-2014) van het Jenevermuseum Hasselt, geeft een impressie van de geschiedenis van de illegale alcohol-productie in grensgebieden. Er zijn ook de thesissen van Y. Chrispeels, *De strijd tegen het drankmisbruik in België, eind 19e-begin 20e eeuw* (KULeuven, 1982), N. Lockkamper, *Situatieschets van de anti-alcoholische beweging in het laatste kwart van de 19e eeuw en het begin van de 20e eeuw* (VUB, 1994) en J. Debrauwere, *Het beeld van alcohol. Een historische discoursanalyse van de antialcoholcampagnes tussen 1879 en 1919* (VUB, 2007). Of lees *Narratives of Drunkenness. Perspectives in Economic and Social History* (2013) van A. Vleugels.
Voor degelijk onderzoek naar cafés lees het hoofdstuk 'Les cabaretiers-cafetiers à la fin du XIXe siècle' uit *Aux frontières des classes moyennes. La petite bourgeoisie belge avant 1914* (1992) van G. Kurgan – van Hentenryk en S. Jaumain. Hans Vandervoorde schrijft eveneens over cafés. Interessant is het hoofdstuk '*Met Conscience op Café*' in *De Grote Onleesbare: Hendrik Conscience herdacht (2016)* onder redactie van Kris Humbeeck.
Alcohol: a Social and Cultural History (2006) van P. Holt biedt een internationale blik op de geschiedenis van alcohol net als *Drinking Cultures. Alcohol and Identity* (2005) van T.M. Wilson. Wil je graag meer weten over voedingsgeschiedenis in het algemeen lees dan *Writing Food History: a Global Perspective* (2013) en *Food, Drink and Identity: Cooking, Eating and Drinking in Europe since the Middle Ages* (2001) onder redactie van Peter Scholliers. Het tijdschrift *Food & History* publiceert ook geregeld artikels over drank.

Online vind je eveneens heel wat informatie. Op www.erfgoedplus.be/thema/vlaams-brabant-drinkt staat onderaan een literatuurlijst van artikels en publicaties rond biercultuur die te vinden zijn in het Documentatiecentrum Vlaams-Brabant in Leuven. Je vindt er ook de link naar de virtuele collectie van het Vlaams-Brabantse bier- en jenevererfgoed. De website www.etwie.be biedt een overzicht van Vlaamse specialisten inzake industrieel en bedrijfserfgoed. Je vindt er beknopte bibliografieën over thema's zoals bier. Check ook de website van het Centrum voor Agrarische Geschiedenis: hetvirtueleland.be omvat literatuurlijsten, archievenoverzichten en digitale collecties zoals die van het museum van de Belgische Brouwers.

Biografie

Annelies Tollet is historicus en voor het project 'Vlaams-Brabant drinkt' was ze verbonden aan KADOC-KULeuven. Dit project was een opdracht van de Provincie Vlaams-Brabant en een samenwerking van KADOC-KULeuven, Amsab-ISG, ADVN en het Liberaal Archief. Annelies schreef ook al over de geschiedenis van sociale huisvesting en de syndicale geschiedenis van voedingsarbeiders en horecapersoneel als medewerker van Amsab-ISG. Momenteel werkt ze voor de Erfgoedcel Brussel van de Vlaamse Gemeenschapscommissie.

Belast genot

De tabaksimpost van de Staten van Brabant als verklikker van tabaksverbruik in het verleden (1694-1794)*

Johan Poukens

Tabak was een van de eerste nieuwe genotmiddelen uit de kolonies waar Noordwest-Europa kennis mee maakte en ook het meest verspreidde, zowel geografisch als sociaal. Enkele dagen nadat Christoffel Columbus aan land ging op het eiland San Salvador, kreeg hij op 15 oktober 1492 gedroogde tabaksbladeren van de inheemse bevolking. Enkele van zijn bemanningsleden zouden later in het binnenland van Cuba rokende indianen gezien hebben. In Europa raakte het gebruik van tabak, zoals bij zovele andere genotmiddelen ook het geval was, eerst ingeburgerd als medicijn. Volgens de in Mechelen geboren arts en plantkundige Rembert Dodoens (1517-1585) was het *bilsencruydt van Peru* onder andere een probaat middel tegen hoofdpijn. Daarom stuurde Jean Nicot, de Franse ambassadeur in Portugal die ook zijn naam zou geven aan het verslavende bestanddeel van de tabaksplant (nicotine), planten en zaden naar de Franse koningin Catharina de Medici (1519-1589). Zo raakte het gebruik van snuiftabak in zwang aan het Franse hof vanwaar het zich verspreidde naar royalty en adel in de rest van Europa. Onder bredere lagen van de Europese bevolking zou het pijproken zich evenwel eerst verspreiden tijdens de zeventiende eeuw door toedoen van soldaten en zeelieden. Enkel op het Iberische schiereiland werd tabak, naar het voorbeeld van de indianen in Latijns-Amerika, in de vorm van sigaren gerookt. Snuiftabak zou pas in de loop van de achttiende eeuw ook lager op de sociale ladder doorbreken.[1] Er zijn weinig fysiologische verschillen, bijvoorbeeld wat nicotine-inname betreft, tussen roken of snuiven.[2] De groeiende populariteit van snuiftabak was dus waarschijnlijk ingegeven door smaakveranderingen onder impuls van de groeiende populariteit van de Franse mode tijdens de achttiende eeuw.

Tijdens de talrijke militaire bezettingen maakte men in de zeventiende eeuw ook in de Habsburgse Nederlanden kennis met het nieuwe genotmiddel. In de Zuid-Nederlandse schilderkunst en literatuur uit die periode zijn er alvast talrijke voorbeelden van rokende boeren en boerinnen te vinden. De Antwerpse schilder David II Teniers schilderde bijvoorbeeld talrijke genretaferelen van boeren die met de pijp in de hand of de mond in een herberg zitten en de Lierse rederijker Cornelis De Bie voerde in zijn toneelstuk *Cluchte van Lauw Scheurbier en Stout Harnas sijn wijf* uit 1689 rokende

Afbeelding links: David II Teniers, *De Rokers* (1632), schilderij uit: Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten.

* Noot aangaande munten en gewichten: De gangbare rekenmunt in het hertogdom Brabant was de gulden die verder onderverdeeld werd in stuiver en oord. Een gulden was gelijk aan 20 stuiver of 80 oord. Gewichten werden uitgedrukt in pond. Een pond was ongeveer 470 gram.

1 H. K. Roessingh, *Inlandse tabak. Expansie en contractie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland*. A.A.G. Bijdragen 20 (Wageningen 1976) 36; R. Matthee, 'Exotic substances. The introduction and global spread of tobacco, coffee, cocoa, tea and distilled liquor, sixteenth to eighteenth centuries', in: R. Porter en M. Teich (red.), *Drugs and narcotics in history* (Cambridge 1995) 24–51, aldaar 25–26, 39–40; J. Goodman, *Tobacco in history. The cultures of dependence* (Londen 1993) 4; W. D. Smith, *Consumption and the making of respectability 1600-1800* (New York en Londen 2002) 161–169; E. Steegen, 'Kleinhandel en kramers. De verkoop van genotsmiddelen in Maastricht in de achttiende eeuw', *NEHA-Jaarboek* 61 (1998) 163–195, aldaar 171–174, 179–181; B. Roberts, 'Rokende soldaten. Mannelijke rolmodellen voor de jeugd in de vroege zeventiende eeuw', in: L. F. Groenendijk en B. Roberts (red.), *Losbandige jeugd. Jongeren en moraal in de Nederlanden tijdens de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd* (Hilversum 2004); J. De Vries, *The industrious revolution. Consumer behaviour and the household economy*, 1650 to present (Cambridge 2008) 161.

2 H. Holm e.a., 'Nicotine intake and dependence in Swedish snuff takers', *Psychopharmacology* 108 (1992) 507–511.

Rokende indianen in Brazilië, houtsnede uit: A. Thevet, *Les singularitez de la France Antarctique, autrement nommé Amérique et de plusierus terres et illes découvertes de nostre temps* (Parijs 1558) 101.

vrouwen op.[3] Hoewel deze picturale en literaire bronnen realistische afbeeldingen en karakterschetsen bevatten, hadden ze vaak ook een moralistische ondertoon. Het losbandige gedrag van dansende, drinkende en rokende boeren was een negatief voorbeeld voor de stedelijke burgerij. Wie daarentegen op zoek is naar seriële, kwantitatieve gegevens over het tabaksverbruik in het verleden zal dus een beroep moeten doen bronnen met een meer ambtelijk karakter, van administratieve, juridische of fiscale aard.

3 C. De Bie, *Cluchte van Lauw Scheurbier en Stout Harnas sijn wijf* (Antwerpen 1689) 23.

Het losbandige gedrag van dansende, drinkende en rokende boeren was een negatief voorbeeld voor de stedelijke burgerij

'Bilsencruydt van Peru oft petun, nicotiana oft taback geheeten', houtsnede uit: Cruyt-boeck van Rembertus Dodonaeus (Leiden 1618) 739.

In dit artikel wordt een bron van fiscale aard voorgesteld. Niemand betaalt graag belastingen, maar voor historici zijn belastingen een zegen omdat de documentatie van de fiscale administratie een belangrijke bron van informatie over het verleden is. Gelukkig voor historici waren belastingen op genotmiddelen zoals brandewijn en tabak ook in het verleden een bron van inkomsten voor de overheid. De centrale overheid had douaneheffingen (vooral in- en uitvoerrechten) terwijl de stedelijke en provinciale overheden verantwoordelijk waren voor de inning van accijnzen. Deze term werd in het verleden evenwel enkel op lokaal niveau gebruikt; provinciale accijnzen werden doorgaans aangeduid als *imposten*. De meeste provincies kenden brandewijnimposten, maar op het grondgebied van het huidige Vlaanderen werd tabak enkel in het hertogdom Brabant belast.[4] Het waren de tabaks-

4 In het zuidelijk landsgedeelte werd tabak wel belast in Henegouwen, Namen en het Doornikse. G. Bigwood, *Les impôts généraux dans les Pays-Bas autrichiens. Etude historique de législation financière* (Leuven 1900), 47-110.

verkopers die de belasting moesten betalen en hierin ligt een eerste mogelijkheid voor lokaal onderzoek. In de steden werd de kleinhandel in genotmiddelen in de regel gemonopoliseerd door de ambachten van de kramers of meerseniers. In de archieven van deze verenigingen zijn dan ook heel wat bronnen over de detailhandel in genotmiddelen terug te vinden.[5] Op het platteland was er evenwel geen ambachtsdwang en was iedereen vrij om tabak of andere producten te verkopen. De keerzijde van deze vrijheid is dat er nauwelijks bronnen bestaan over rurale handel in genotmiddelen. Enkel dankzij de hier besproken fiscale documentatie kan men over een langere periode het aantal tabaksverkopers in een lokaliteit op het spoor komen. Tabak werd niet alleen verkocht in plattelandswinkels, maar ook door herbergiers, marskramers en arme weduwen die hiermee de eindjes aan elkaar probeerden te knopen. De sommen die ze betaalden, geven ook informatie over hun omzet en op basis van de totale ontvangsten kan zelfs het tabaksverbruik geraamd worden. We zullen dit artikel afsluiten met een schatting van de hoofdelijke tabaksconsumptie in Brabant, nadat we eerst de tabaksbelasting, haar boekhouding en de wijze waarop ze geïnd werd hebben voorgesteld.

5 Zie bijvoorbeeld: B. Blondé en H. Greefs, 'Werk aan de winkel: De Antwerpse meerseniers: Aspecten van kleinhandel en verbruik in de 17de en 18de eeuw', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 84 (2001) 207-229.

In genotmiddelen zoals tabak en brandewijn vonden de Staten van Brabant een dankbaar object om te belasten

Fiscale evidenties van tabaksverbruik in het hertogdom Brabant

Provinciale belastingen op levensmiddelen zoals bier, wijn, bloem en vlees (de zogenaamde *imposten op de vier speciën van consumptie*) werden in het hertogdom Brabant ingevoerd in de loop van de zestiende eeuw. In 1601 kregen ze een permanent karakter. De opbrengsten werden aangewend voor de betaling van de jaarlijkse subsidie aan de vorst. In oorlogstijd volstond dit echter niet om de uitgaven te dekken en vroeg de vorst aan de provinciale overheden een buitengewone subsidie.[6] Die werd in het hertogdom Brabant doorgaans gefinancierd met bijkomende heffingen op bier of wijn of door nieuwe inkomstenbronnen aan te spreken.[7] In genotmiddelen zoals tabak en brandewijn vonden de Staten van Brabant een dankbaar object om te belasten. Zij werden immers beschouwd als luxeproducten en dus niet levensnoodzakelijk.[8] De Staten van Brabant belastte brandewijn en tabak voor het eerst in 1694, toen nog samen met een bijzondere belasting op bier.[9] Om in de context van de Spaanse Successieoorlog een buitengewone subsidie van 150.000 gulden aan aartshertog Karel van Oostenrijk die sinds de slag bij Ramillies (23 mei 1706) als koning Karel III over Brabant en Vlaanderen regeerde te kunnen opbrengen, keurden de Staten van Brabant in 1707 een nieuwe belasting op tabak en brandewijn in de kleine steden en op het platteland goed voor een termijn van zes jaar. In ruil voor de betaling van een eenmalige belasting van vijf percent op de huurwaarde van huizen (de zogenaamde twintigste penning) werden de hoofdsteden Antwerpen, Brussel en Leuven vrijgesteld van deze belasting. Deze grote steden, die als enige vertegenwoordigd waren in de Staten van Brabant, wilden zo allicht vermijden dat door deze bijkomende belasting de verkoop van tabak en dus de opbrengsten van hun eigen belastingen hierop zouden dalen.

6 Augustyn, 'Staten van Brabant', 115-119; P. Janssen, 'Taxation in the Habsburg Low Countries and Belgium, 1579-1914', in: B. Yun-Casalilla en P. K. O'Brien (red.), *The rise of fiscal states. A global history, 1500–1914* (Cambridge 2012) 67-92, aldaar 68.

7 Algemeen Rijksarchief Brussel (verder ARAB), Jointe voor Besturen en Subsidiezaken (verder JBS), inv. nr. 154, f° 125.

8 '*Ces impôts* [tabak en brandewijn] *n'affectent que le voluptuaire et point la necessité.*' ARAB, JBS, inv. nr. 157 (1785). Inzonderheid tabak werd beschouwd als '*une espèce vicieuse sur laquelle tous les Etats ont mis de gros droits à leur profit*'. Geciteerd in: G. De Boom, *Les ministres plénipotentiaires dans les Pays-Bas autrichiens, principalement Cobenzl*. Académie royale de Belgique. Classe des lettres et des sciences morales et politiques. Mémoires. Collection in-8°. 2e série 31 (Brussel 1932) 185.

9 Stadsarchief Leuven (verder SALe), Oud Archief Stad Leuven (verder OASLe), inv. nr. 2.756 (18 jan. 1694).

Antwerpen, Brussel, Leuven en verschillende kleinere Brabantse steden hadden immers in de loop van de zeventiende eeuw, toen de gewoonte zich nog volop aan het verspreiden was, al tabaksaccijnzen in het leven geroepen. Net zoals de Staten van Brabant waren ook de stedelijke overheden voortdurend op zoek naar nieuwe inkomstenbronnen. In Antwerpen was de tabaksaccijns bijvoorbeeld slechts één van twaalf nieuwe belastingen die kort na het midden van de zeventiende eeuw werden ingevoerd om de precaire situatie van de stadskas te verlichten.[10] Nijvel was evenwel de eerste stad in de regio die in 1624 een accijns op tabak instelde. Mechelen volgde in 1635, Tienen in 1640, dan Leuven in 1651, Diest in 1666, Antwerpen in 1667 en Brussel ten slotte in 1677.[11] In 1712 besliste de Staten van Brabant de belasting op tabak en brandewijn opnieuw aan te wenden als onderpand voor een nieuwe buitengewone subsidie van 400.000 gulden. De belasting zou tot het einde van de achttiende eeuw geïnd worden in de kleine steden en het platteland. Antwerpen, Brussel en Leuven bleven vrijgesteld, maar Leuven zou wel de helft van de opbrengst van de stedelijke tabaksaccijns doorstorten aan de Staten van Brabant.[12] Tabak en brandewijn waren niet de enige genotmiddelen die belast werden door de Staten van Brabant. Van 1736 tot 1739 zouden ook thee, koffie en cacao nog kortstondig belast worden samen met speelkaarten en koetsen.[13] Daarna werden ze vermoedelijk omwille van tegenvallende opbrengst afgeschaft en de interesten op de leningen met deze belasting als onderpand werden verder afbetaald met de opbrengst van de brandewijn- en tabaksbelasting.

Organisatie en boekhouding van de imposten in Brabant

Zoals eerder al aangegeven, zijn de documenten van fiscale administraties een belangrijke bron voor historici. De inhoud en de structuur van de bronnen werd in belangrijke mate ook bepaald door de wijze waarop de inning van de belastingen georganiseerd werd. De twee belangrijkste systemen voor de inning van indirecte belastingen in het verleden waren collecte of regie en verpachting. Bij verpachting liet de overheid de belastingen ontvangen door een doorgaans welgestelde particuliere investeerder (de pachter). Het recht om de belasting te innen werd in dit geval doorgaans via een veiling toegewezen aan de hoogste bieder. De procedure voor de verpachting en de verplichtingen van de pachter werden daarbij nauwkeurig omschreven in zogenaamde *Conditien*. Een steeds terugkerende voorwaarde was de onmiddellijke betaling van de pachtsom. Doorgaans diende de pachter volledig zelf in te staan voor de inning, maar soms mocht hij bijvoorbeeld tegen betaling beroep doen op het personeel en de infrastructuur van de overheid.[14] Verpachting was een populair systeem omdat de overheden zo zeker waren van de opbrengst. Eventuele winst kwam toe aan de pachter die uiteraard ook het volledige risico droeg. Helaas voor historici bleef de boekhouding van de pachter die een particulier was, zelden bewaard. In dit geval vindt men zelden tot nooit informatie over de reële ontvangsten of over de belastingplichtigen terug. Vooral de stedelijke overheden maakten gebruik van dit systeem, maar ook de provinciale brandewijn- en tabaksimposten werden soms verpacht. François Joseph Dechamps pachtte deze belasting van 1712 tot 1717 in het hele hertogdom bijvoorbeeld voor de jaarlijkse som van 11.000 gulden.[15] Doorgaans inden de Staten van Brabant hun belastingen echter in regie. Dat wil zeggen dat een ambtenaar van de Staten, de ontvanger of *collecteur*, zelf de belasting ontving uit handen van de belastingplichtigen.

De Staten van Brabant hadden in het midden van de zestiende eeuw al een grote autonomie in het financieel beheer van de belastingen afgedwongen.

10 A. Kreglinger, *Notice historique sur les impôts communaux de la ville d'Anvers* (Brussel 1845) 75, 112.

11 In Antwerpen, Brussel en Mechelen werd tabak afzonderlijk belast met een eigen accijns. In Diest, Leuven, Nijvel en Tienen werd tabak samen met brandewijn belast. Vanaf 1707 werden de accijnzen in Diest evenwel afzonderlijk ontvangen. M. Van Der Eycken, 'Stadseconomie en conjunctuur te Diest (1490-1795)' (onuitgegeven doctoraatsproefschrift KU Leuven 1982) 204–206. De andere Brabantse steden kenden volgens het '*bilan*' van 1782 geen accijnzen op tabak. ARAB, JBS, inv. nr. 205. In Lier werd bijvoorbeeld enkel brandewijn belast. L. Coenen, 'De Lierse stadsfinanciën van 1750 tot 1770' (onuitgegeven licentiaatsverhandeling KU Leuven 1984).

12 Rijksarchief te Brussel (verder RAB), Staten van Brabant: Supplement (verder SvB-S), inv. nr. 696 (13 mei 1707; [1779]).

13 Bigwood, *Les impôts*, 59-60.

14 RAB, Staten van Brabant: Registers (verder SvB-R), inv. nr. 46 s.f. (5 feb. 1726).

15 RAB, SvB-S, inv. nr. inv. nr. 696 (11 nov. 1712).

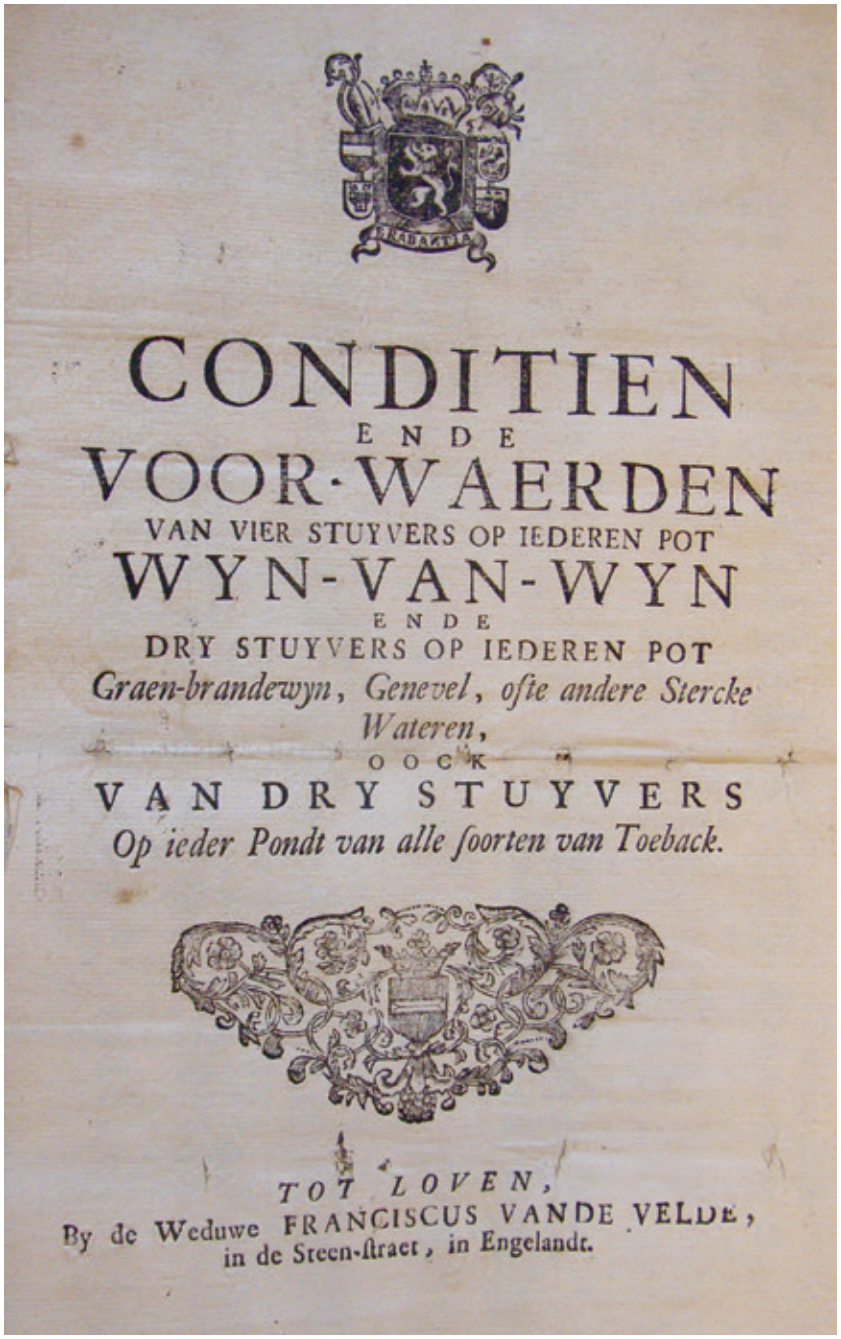
CONDITIEN
ENDE
VOOR-WAERDEN
VAN VIER STUYVERS OP IEDEREN POT
WYN-VAN-WYN
ENDE
DRY STUYVERS OP IEDEREN POT
Graen-brandewyn, Genevel, ofte andere Stercke Wateren,
OOCK
VAN DRY STUYVERS
Op ieder Pondt van alle ſoorten van Toeback.

TOT LOVEN,
By de Weduwe FRANCISCUS VANDE VELDE,
in de Steen-ſtraet, in Engelandt.

Voorwaarden voor de verpachting van de brandewijn- en tabaksimpost in het kwartier Leuven (1725), uit: Rijksarchief Brussel, Staten van Brabant: Supplement, inv. nr. 696.

Voor de inning van haar indirecte belastingen of imposten bouwden ze een netwerk van ontvangstkantoren (*comptoiren*) uit. Per *comptoir* was een ontvanger of *collecteur* verantwoordelijk voor het innen van de imposten in de gemeenten van zijn ambtsgebied. Deze ontvangstkantoren waren gegroepeerd in drie kwartieren (ook wel *departementen* genoemd), namelijk Antwerpen, Brussel en Leuven. Elk kwartier stond onder leiding van een rentmeester-generaal die belast was met het financieel beheer en een directeur-generaal die verantwoordelijk was voor de inning van de imposten.[16] Om informatie over de verkoop van tabak in een dorp terug te vinden, is het dus belangrijk om te weten in welk *departement* en *comptoir* het zich

16 ARAB, JBS, inv. nr. 173 (1777).

bevond. Dit kan opgezocht worden aan de hand van bijlage één.
De boekhouding van de Staten van Brabant wordt bewaard in het Rijksarchief te Brussel (vroeger in Anderlecht maar sinds 2017 in Vorst). De fiscale documentatie was tweeledig. Op het hoogste niveau stonden de rekeningen, onderdeel van het bestand *Registers*.[17] Via hun rekeningen legden de rentmeesters-generaal jaarlijks verantwoording af aan de Bestendige Deputatie van de Staten van Brabant. Voor de imposten op brandewijn en tabak werd één enkele rekening opgemaakt. Hierin noteerden de rentmeesters-generaal onder meer de bedragen die ze in de loop van het rekenjaar, dat liep van 1 december tot 30 november van het volgende jaar, ontvangen hadden van de *collecteurs* in hun kwartier. Elke collecteur bezorgde hen ook een gedetailleerde staat van zijn ontvangsten. Samen met nog een aantal andere documenten zoals onkostennota's (bijvoorbeeld voor de aankoop van inkt en papier) werden deze ontvangststaten met een touwtje aan elkaar geregen tot dikke liassen en bewaard als bijlagen bij de rekeningen van de rentmeesters-generaal. Vandaag vormen ze het bestand *Kwitanties*.[18]

17 A. D'Hoop, *Inventaire sommaire des archives des Etats de Brabant*. Rijksarchief te Brussel. Toegangen in beperkte oplage, 44 (Brussel 2001).

18 M. Soenen en M. Trigalet, *Etats de Brabant. Inventaire de la série des acquits*. Rijksarchief te Anderlecht. Inventarissen 900 (Brussel 2005).

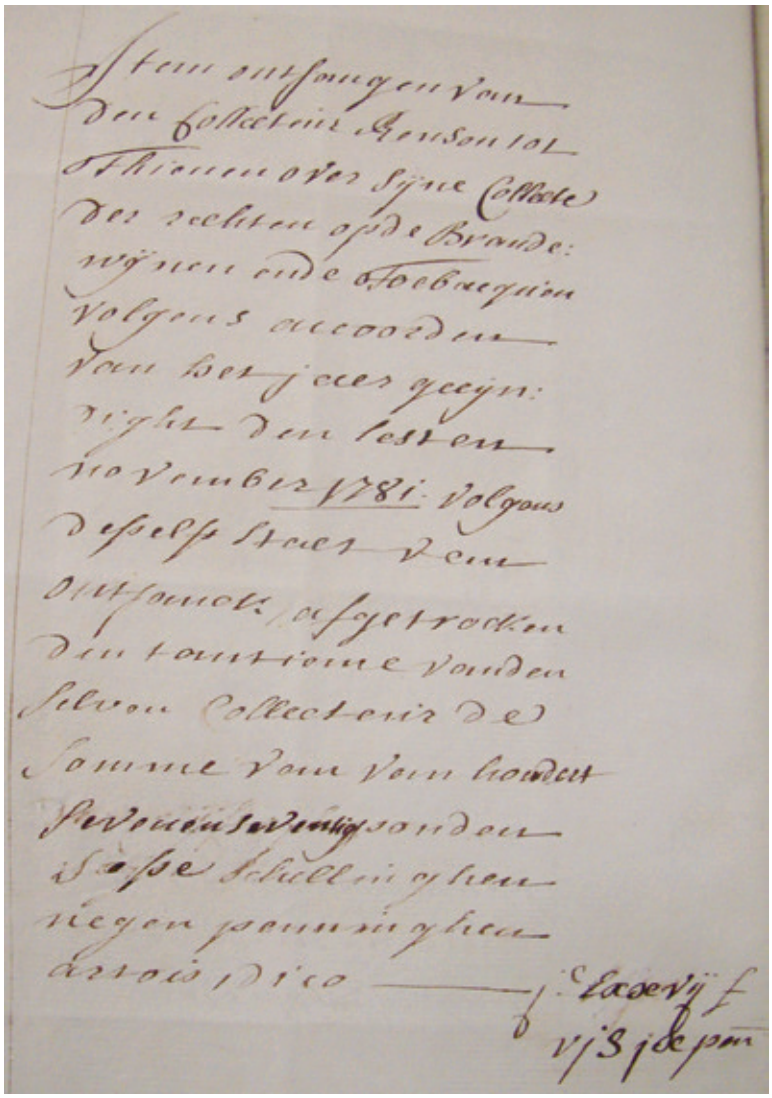

Fragment uit de rekening van rentmeester-generaal Franciscus Van Bemmel van het kwartier Leuven van zijn ontvangsten van de impost op brandewijn- en tabak in het *comptoir* Tienen (1781), uit: Stadsarchief Leuven, Oud Archief, inv. nr. 2.746.

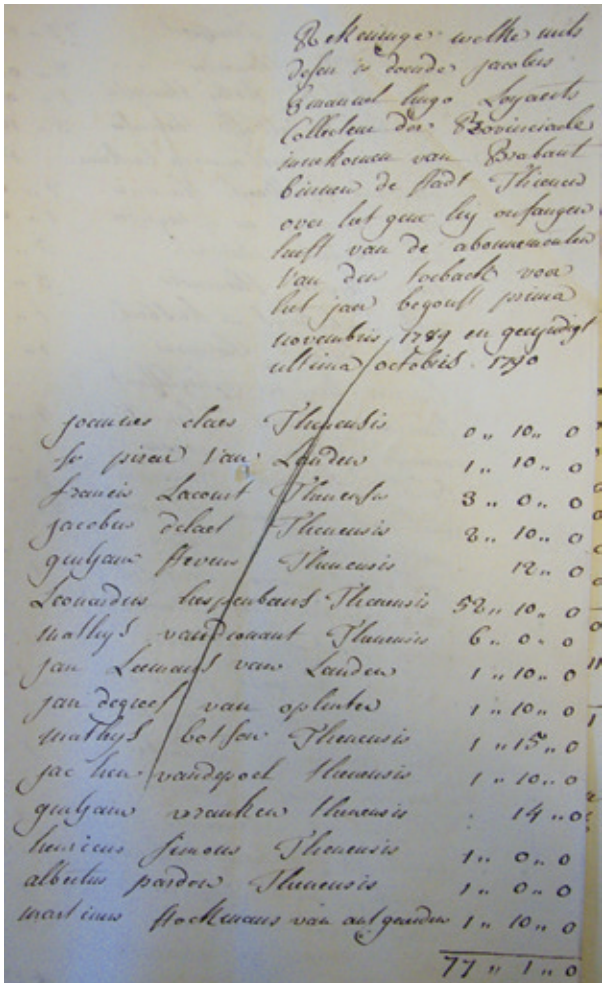

Fragment uit de kwitantie van collecteur van Jacobus Loyaerts van Tienen van zijn ontvangsten van akkoorden met tabaksverkopers (1789), uit: Rijksarchief Brussel, Staten van Brabant: Kwitanties, inv. nr. 1.148.

De kwitanties werden gedurende lange tijd enigszins verwaarloosd door archivarissen. Na het afhoren van de rekeningen werden ze al snel op de zolders van het Brusselse stadhuis, waar de Staten van Brabant vergaderden, weggeborgen. Het is echter een potentieel zeer rijke bron. Eens het koordje dat de stukken samenhoudt, verwijderd is, onthullen deze dikke liassen een schat aan informatie op lokaal en zelfs op individueel niveau. In de kwitanties wordt, in tegenstelling tot de rekeningen, in een eerste plaats een onderscheid gemaakt tussen de ontvangsten van de impost op brandewijn en tabak. De meeste *collecteurs* hadden de gewoonte om per jeneverstoker en brandewijn- of tabaksverkoper te noteren hoeveel belastingen ze gedurende een half jaar of een jaar van hen ontvangen hadden. Men kan in de bijlagen dus informatie over de omzet van individuele stokers en verkopers terugvinden. Hierbij werd doorgaans ook hun woonplaats genoteerd zodat zelfs een reconstructie van de ontvangsten op lokaal niveau mogelijk wordt. Erik Aerts maakte voor zijn studie over de Lierse bierindustrie reeds gebruik van de kwitanties bij de rekeningen van bierbelastingen.[19] In het onderzoek naar het verbruik van genotmiddelen waren deze bronnen tot voor kort nog onontgonnen terrein.[20] Toen ik de kwitanties van de impost op brandewijn en tabak in 2008 raadpleegde voor mijn doctoraatsonderzoek, waren de liassen nog bijna zonder uitzondering intact.

19 E. Aerts, *Het bier van Lier. De economische ontwikkeling van de bierindustrie in een middelgrote Brabantse stad (einde 14de-begin 19de eeuw)*. Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren 161 (Brussel 1996) 34; B. Augustyn, 'Staten van Brabant', in: R. Van Uytven, C. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn (red.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia 82 (Brussel 2000) 97-132, aldaar 130.

20 De rekeningen van de Staten van Brabant werden wel al gebruikt voor een onderzoek naar het verbruik van brandewijn en tabak in het kwartier Leuven. Zie: L. Van Buyten, 'Het brandewijn- en tabaksverbruik in het kwartier Leuven tijdens de regering van Maria-Theresia (1740-1780)', *Mededelingen van de geschied- en oudheidkundige kring voor Leuven en omgeving* 1 (1961) 3–17.

De inning van de Statenimpost op tabak

Op een dag in 1733 kreeg de Leuvense weduwe Margo Jacquemin de controleurs van de Staten van Brabant over de vloer. Om zichzelf en haar 'naakte en onmondige' kinderen te onderhouden, had ze sinds enige jaren haar toevlucht gezocht tot het verkopen van tabak, pijpen en zwavelstokken. Tijdens de inspectie troffen de controleurs in haar winkeltje zeven rollen ongezegelde tabak aan. Naar eigen zeggen was ze bang geweest om deze aan te geven bij de lokale *collecteur* omdat een zekere Jan-Baptist die de rollen voor haar rekening ergens in het graafschap Vlaanderen was gaan kopen door dronkenschap vergeten was hiervoor een biljet te vragen in het *comptoir* van Meerbeke.[21] Voordat tabak vanuit een van de hoofdsteden of van buiten het hertogdom naar een van de kleine steden of het platteland ingevoerd mocht worden, dienden de rechten namelijk ofwel onmiddellijk aan de grens betaald te worden ofwel moest er een waarborgbiljet (*acquit de caution*) afgeleverd worden. De voerman ontving dan een voorgedrukt biljet waarop de hoeveelheid en de bestemming genoteerd werd. Nadat de belasting betaald was in het *comptoir* op de plaats van bestemming werd de tabak gezegeld als bewijs van betaling.[22]

21 Van 1694 tot 1705 moesten zowel particulieren als winkeliers onder ede de hoeveelheid tabak die ze in huis hadden om te consumeren of te verkopen aangeven bij de pachter of *collecteur*. Na betaling van de rechten werd de tabak gezegeld als bewijs. RAB, SvB-K, inv. nr. 1.100 (1733).

22 RAB, SvB-R, inv. nr. 25, f° 37r-39r (6 feb. 1705).

Tijdens de inspectie troffen de controleurs in haar winkeltje zeven rollen ongezegelde tabak aan

No. 160 COMPTOIR VAN
Aer pasteren
met
komende van
waer van de Heeren Staeten Rechten zyn Betaelt
ter Somme van
Actum den

Bewijs van betaling van de impost voor zes pond tabak bestemd voor Aarschot in het *comptoir* van Pasbrug bij Mechelen (1752), uit: Rijksarchief Brussel, Staten van Brabant: Kwitanties, inv. nr. 1.120.

Eind 1725 stonden de Staten evenwel toe dat de lokale belastingontvangers (*collecteurs*) overeenkomsten (*abonnementen* of *akkoorden* genoemd) sloten met de verkopers van tabak. In ruil voor een éénmalige jaarlijkse betaling mochten verkopers vrij tabak verkopen. Dit gebeurde eerst in het kwartier Antwerpen in 1726. Het kwartier Brussel volgde enkele jaren later (vanaf 1729). In het kwartier Leuven werd de belasting echter tot 1760 per pond geïnd. Gedetailleerde instructies voor de lokale ontvangers over het afsluiten van de akkoorden kwamen er pas in 1786 en 1789, maar deze waren slechts een codificatie van een bestaande praktijk. In 1712 stond het

de genoemde François-Joseph Dechamps al *vrij ende liber* om *accoorden ofte verdinghen* te sluiten met kooplieden *tot beter invoorderinghe der selver rechten*. Hij mocht hierdoor evenwel niemand *vercorten* of bevoordelen.[23] In 1733 vaardigde de Bestendige Deputatie van de Staten een resolutie uit waarin ze haar eigen ontvangers op het hart drukte dat de akkoorden in verhouding dienden te zijn met de omzet ('sullen behooren geproportioneert te wesen aen het debiet').[24] Die lokale ontvangers waren waarschijnlijk goed ingelicht over de omzet van tabaksverkopers die, zelfs indien ze een abonnement hadden, verplicht waren alle tabak die ze insloegen om te verkopen eerst bij de lokale ontvanger aan te geven om gezegeld te worden en een biljet te ontvangen.[25] Deze bepalingen werden enkel nog eens herhaald in het reglement van 31 oktober 1789 en de *naerdere directie* van 17 februari 1789.[26]

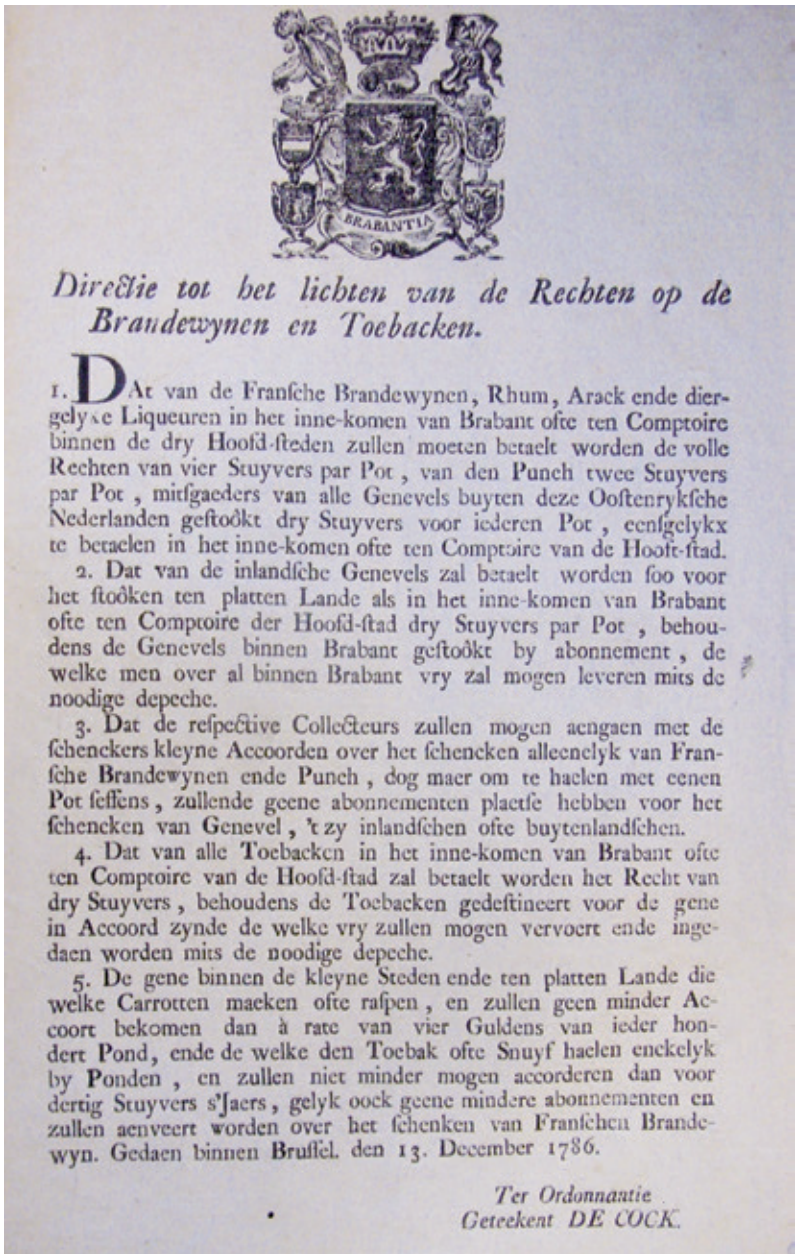

Directie tot het lichten van de Rechten op de Brandewynen en Toebacken.

1. DAt van de Franſche Brandewynen, Rhum, Arack ende diergelyke Liqueuren in het inne-komen van Brabant ofte ten Comptoire binnen de dry Hoofd-ſteden zullen moeten betaelt worden de volle Rechten van vier Stuyvers par Pot, van den Punch twee Stuyvers par Pot, mitſgaeders van alle Genevels buyten deze Ooſtenrykſche Nederlanden geſtoôkt dry Stuyvers voor iederen Pot, eenſgelykx te betaelen in het inne-komen ofte ten Comptoire van de Hooſt-ſtad.

2. Dat van de inlandſche Genevels zal betaelt worden ſoo voor het ſtoôken ten platten Lande als in het inne-komen van Brabant ofte ten Comptoire der Hoofd-ſtad dry Stuyvers par Pot, behoudens de Genevels binnen Brabant geſtoôkt by abonnement, de welke men over al binnen Brabant vry zal mogen leveren mits de noodige depeche.

3. Dat de reſpective Collecteurs zullen mogen aengaen met de ſchenckers kleyne Accoorden over het ſchencken alleenelyk van Franſche Brandewynen ende Punch, dog maer om te haelen met eenen Pot ſeffens, zullende geene abonnementen plaetſe hebben voor het ſchencken van Genevel, 't zy inlandſchen ofte buytenlandſchen.

4. Dat van alle Toebacken in het inne-komen van Brabant ofte ten Comptoire van de Hoofd-ſtad zal betaelt worden het Recht van dry Stuyvers, behoudens de Toebacken gedeſtineert voor de gene in Accoord zynde de welke vry zullen mogen vervoert ende ingedaen worden mits de noodige depeche.

5. De gene binnen de kleyne Steden ende ten platten Lande die welke Carrotten maeken ofte raſpen, en zullen geen minder Accoort bekomen dan à rate van vier Guldens van ieder hondert Pond, ende de welke den Toebak ofte Snuyf haelen enckelyk by Ponden, en zullen niet minder mogen accorderen dan voor dertig Stuyvers s'Jaers, gelyk oock geene mindere abonnementen en zullen aenveert worden over het ſchenken van Franſchen Brandewyn. Gedaen binnen Bruſſel. den 13. December 1786.

Ter Ordonnantie
Geteekent DE COCK.

Instructies voor de inning van de brandewijn- en tabaksimpost (1786), uit: Staten van Brabant: Cartons, inv. nr. 432/3.

23 RAB, SvB-S, inv. nr. 696 (11 nov. 1712).

24 RAB, Staten van Brabant: Kwitanties (verder SvB-K), inv. nr. 1.176 (20 nov. 1733).

25 RAB, SvB-R, inv. nr. 25, 37r-39r (6 feb. 1705); RAB, SvB-R, inv. nr. 48 (5 apr. 1726); *Placcaeten van Brabant*, IV, 372-381 (30 jun. 1702); *Placcaeten van Brabant*, IX, 333-340 (9 okt. 1745); Ibidem, 386-399 (18 mei 1764); RAB, Staten van Brabant: Cartons (verder SvB-C), inv. nr. 432/4 (17 feb. 1789). In een advies over een ontwerp van reglement wordt vermeld dat de collecteurs *kenisse hebben van de persoonen die hun geneiren met toebak te verkoopen ende van hun debiet*. RAB, SvB-C, inv. nr. 432/4 (8 aug. 1786).

26 RAB, SvB-C, inv. nr. 432/3 (31 okt. 1786; 21 dec. 1784; 17 feb. 1789): 'sullende de collecteurs gehouden syn dese cleyne accoorden te proportioneeren soo veel mogelyk op het waer debiet van de sterke waeteren ende van de snuyf door iederen winkelier te doen'. Wie karotten maakte of snuif raspte, betaalde minstens vier gulden per 100 pond; wie de tabak per pond haalde bij andere handelaars (tot maximaal vier pond per keer) betaalde minimaal 30 stuiver. Groothandelaars konden enkel een overeenkomst sluiten met de directeur-generaal van het kwartier.

Via het systeem van de abonnementen konden tabaksverkopers de belasting afkopen voor een nominale som. Dit was niet uitzonderlijk. Ook stedelijke overheden maakte gebruik van dit systeem. In Diest was het bijvoorbeeld in voege van 1719 tot 1791 en de Nijvelse magistraat sloot in 1740-1741 akkoorden met tabaksverkopers.[27] Dat de Staten en haar pachters dit systeem verkozen boven een inning op basis van de reële omzet, is te verklaren doordat ze daarvan niet meer opbrengsten te verwachten had. Integendeel. Toen men in het kwartier Leuven overschakelde naar abonnementen, verviervoudigden de inkomsten.[28] Smokkel was volgens de Staten de belangrijkste oorzaak van de tegenvallende ontvangsten en de reden dat men de belasting bij voorkeur via abonnement inde.[29] Volgens de anonieme opsteller van een ongedateerde memorie werd er op sommige plaatsten in een heel jaar geen pond tabak aangegeven omdat *den selven met geene imaginatie en can draeghen het gene waer mede hij is belast*.[30] Francis De Neef, pachter van de impost te Leuven, kloeg in 1761 bijvoorbeeld dat er 's nachts tabak het hertogdom werd binnengesmokkeld vanuit de Luikse enclaves Attenhove en Bevekom (Beauvechain). Gelijkaardige klachten waren er opnieuw in de jaren 1780. Om hun fraude te verbergen, zouden smokkelaars gebruik gemaakt hebben van valse zegels.[31]

Volgens de eerder genoemde memorie moesten de tarieven zo laag mogelijk zijn om fraude tegen te gaan. Volgens de auteur van deze memorie zou een verlaging van de tarieven van de tabaksbelasting *de comenschap dijen aengaende doen floreren voor den interest ende proeffijt van mijne heeren*.[32] De Staten bleven niet doof voor dit advies. Hoewel het officiële tarief heel de achttiende eeuw drie stuiver per pond bedroeg, hebben de Staten het tarief verschillende keren verlaagd (*gemodereert*).
In 1726 werd het tarief verlaagd van drie naar twee stuiver per pond tabak *soo in snuyff als gesponnen oft in blaederen*.[33] In 1789 werd het voor wie geen abonnement had op een stuiver per pond snuif gesteld. Voor rooktabak en tabaksbladeren moest één oord per pond betaald worden.[34] Uit een unieke lijst waarin de *collecteur* van Geldenaken (Jodoigne) voor elke tabaksverkoper naast het akkoord voor het jaar 1762 ook zijn omzet tijdens het voorgaande jaar noteerde, blijkt echter dat het tarief voor grote tabaksverkopers met een abonnement de facto al vele tientallen jaren ongeveer een oord per pond bedroeg (tabel 1). Om uit de belastingopbrengsten het hoofdelijk verbruik van tabak te kunnen berekenen,
is kennis van het tarief uiteraard noodzakelijk.

Tabel 1: Jaarlijkse omzet van tabaksverkopers en akkoorden over de tabaksimpost, Geldenaken (1762-1763)

Akkoord (gulden)	Aantal verkopers	Omzet 1762 (pond)	Opbrengst akkoorden 1763 (fl.)	Stuiver/pond
1–2,5	26	368	36	2,0
3–5	7	508,5	26	1,0
6–10	3	1.265	21	0,3
Totaal	36	2.141,5	83	0,8

Bron: RAB, SvB-S, inv. nr. 696.

27 Stadsarchief Diest, Oud Achief, inv. nr. 374-573; Rijksarchief Louvain-la-Neuve (verder RALN), Oud archief Stad Nijvel (verder OASN), inv. nr. 804, 986.

28 In 1759/60 bedroeg de opbrengst 226 gulden, in 1760/61 933. RAB, SvB-K, inv. nr. 1.126-1.127.

29 ARAB, JBS, inv. nr. 160 (7 okt. 1786; 18 okt. 1786): 'En effet l'introduction en détail tant du dehors que des chefs-villes est trop aisée, [...]. C'est pour quoi on a préféré depuis longtemps et avec raison la voie des abonnements tant avec les distillateurs qu'avec les détailleurs.'

30 RAB, SvB-C, inv. nr. 431/2 (z.d.).

31 RAB, SvB-C, inv. nr. 432/4 (21 mrt. 1786): 'Quant aux tabacs que les débiteurs font venir des franchises et provinces avoisinant le Brabant, ils ont de cachètes chez eux pour les cachez, ou il est impossible de le déterrer et d'arrêter les contrebandiers, qui vont porter du tabac le nuit dans divers endroits et même chez les abonnes et autres qui ne le sont pas qui ne déclarent que quelques livres pour cacher leurs fraudes.'

32 RAB, SvB-C, inv. nr. 431/2 (z.d.).

33 RAB, SvB-R, inv. nr. 46 (5 feb. 1726).

34 RAB, SvB-C, inv. nr. 432/3 (17 feb. 1789). In een advies naar aanleiding van de *Directie* van 21 dec. 1786 had collecteur J. H. Van Broeck van Lier al opgemerkt dat de rooktabak die in de kleine steden en op het platteland verkocht en geconsumeerd werd *van klijnen prijs [is] ende oversulx als de carrotten niet behoort te worden behandelt*. RAB, SvB-C, inv. nr. 432/4 (21 dec. 1786).

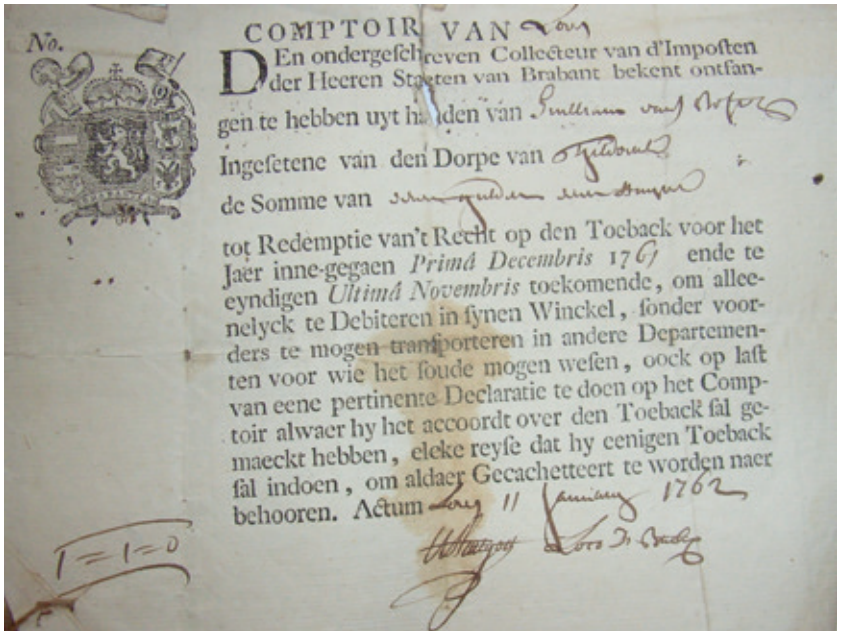
No.
COMPTOIR VAN
DEn ondergeſchreven Collecteur van d'Impoſten der Heeren Staeten van Brabant bekent ontfangen te hebben uyt handen van
Ingeſetene van den Dorpe van
de Somme van
tot Redemptie van't Recht op den Toeback voor het Jaer inne-gegaen *Primâ Decembris* 176
ende te eyndigen *Ultimâ Novembris* toekomende, om alleenelyck te Debiteren in ſynen Winckel, ſonder voorders te mogen tranſporteren in andere Departementen voor wie het ſoude mogen weſen, oock op laſt van eene pertinente Declaratie te doen op het Comptoir alwaer hy het accoordt over den Toeback ſal gemaeckt hebben, eleke reyſe dat hy eenigen Toeback ſal indoen, om aldaer Gecachetteert te worden naer behooren. Actum
1762

Bewijs van betaling van het abonnement voor de verkoop van tabak door Guilliam Van Bosch uit Tildonk aan de '*collecteur*' van Leuven, uit: Rijksarchief Brussel, Staten van Brabant: Kwitanties, inv. nr. 1.128.

Van belastingopbrengst naar tabaksverbruik

De geaggregeerde inkomsten uit akkoorden met tabaksverkopers geven een goed beeld van trends in het verbruik van tabak. In combinatie met het tarief en het bevolkingscijfer kan ook berekend worden hoeveel tabak de gemiddelde Brabander jaarlijks rookte of snoof. De jaarlijkse opbrengsten van de belasting op tabak in de kwartieren, Antwerpen, Brussel en Leuven worden in grafiek 1 weergegeven. Hieruit blijkt dat het tabaksverbruik tijdens het tweede kwart van de achttiende eeuw (vooral vanaf 1740) sterk steeg. De opbrengsten van de impost bevestigen het beeld dat tijdgenoten hadden van het gebruik van tabak. Onderstaande getuigenissen uit de archieven van verschillende overheden laten uitschijnen dat het verbruik van tabak in Brabant rond het midden van de achttiende eeuw al ruim verspreid was onder alle sociale lagen.In 1740 vermelden de schepenen van Tervuren, een dorp tussen Leuven en Brussel, bijvoorbeeld dat het roken van tabak zodanig ingeburgerd was dat men geen pachter of werkman meer zag zonder pijp in de mond.[35]

In 1740 vermelden de schepenen van Tervuren, een dorp tussen Leuven en Brussel, bijvoorbeeld dat het roken van tabak zodanig ingeburgerd was dat men geen pachter of werkman meer zag zonder pijp in de mond

35 E. J. Davidts, 'Ordonnancie van 5 April 1740', *Eigen schoon en de Brabander* 39 (1956) 368–369.

In 1752 schreef een Gentse tabaksfabrikant aan de Raad van Financiën dat het gebruik van tabak een gewoonte was geworden voor klein en groot in de stad en op het platteland.[36] Raadsheer De Nobili van de Raad van Financiën merkte in 1757 op dat de consumptie van tabak zodanig was gestegen dat er in een jaar tijd evenveel tabak werd ingevoerd als vroeger in drie jaar.[37] En in 1758 hadden de Staten van Brabant het over een zeer groot verbruik van goedkopere tabakssoorten door het lage volk.[38]

In bovenstaande getuigenis gaven de Staten van Brabant al aan dat de oorzaak van de snelle verspreiding van het tabaksverbruik in de drie decennia rond 1750 gezocht moet worden bij de groeiende beschikbaarheid van goedkopere tabakssoorten. Uit enkele verzoekschriften van Nijvelse tabaksverkopers die vermindering van de imposten verzochten, blijkt dat men in het zuiden van het hertogdom, dichtbij belangrijke centra van tabaksteelt in Vlaanderen (Geraardsbergen) en Henegouwen (Ath), omstreeks 1730 begon te experimenteren met het telen van tabak.[39] Jean-Jacques Gomez en Jean-Baptist Nasteu verbouwden zelf tabak en kochten bladeren bij landbouwers uit de buurt die ze door een specialist uit Geraardsbergen lieten verwerken tot een zeer goedkope snuif van twaalf gulden per 100 pond.[40] De winkelprijs van deze snuif zal door de impost, transportkosten en de winst van de kleinhandelaar ongetwijfeld meer dan het dubbele bedragen hebben, maar dat was nog steeds goedkoper dan de betere snuifsoorten die gemaakt werden van tabak uit Latijns Amerika en de Caraïben.[41] Uit de boedelinventaris van een winkelier uit Lier blijkt immers dat zelfs grove snuif uit Martinique in 1724 dertien stuiver per pond kostte.[42] Inlandse rooktabak was zelfs nog iets goedkoper dan snuif. In twee Lierse boedelinventarissen vinden we dat rooktabak ('gekerfde' tabak) 7 stuiver kostte in 1745 en snuiftabak ('geraspte' tabak) 9,5 stuiver.[43] Een pijp vol tabak kostte dus ongeveer één oord oftewel evenveel als een klein pintje (20 cl) dubbele caves, het beste Lierse bier.[44]

Tijdens het laatste kwart van de achttiende eeuw stegen de prijzen van tabak echter tijdelijk gedurende de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog (1775-1783). Door de onafhankelijkheidsstrijd van de Engelse kolonies in Noord-Amerika was de aanvoer van tabaksbladeren immers sterk verstoord en bijgevolg steeg de prijs sterk.[45] Ook belastingontvangsten namen een duik, maar bleven ten opzichte van de prijsstijging relatief beperkt. Op hun hoogtepunt in 1779 lagen de prijzen twee tot driemaal hoger dan in 1774, maar de ontvangsten daalden in deze periode slechts met achttien percent. Voor een verslavend genotmiddel zonder alternatieven zoals tabak is dit niet verwonderlijk. De Brabander was in de loop van de achttiende eeuw waarschijnlijk niet alleen lichamelijk afhankelijk geworden van zijn dagelijkse pijpje of snuifje tabak. Ook in het sociale leven was tabak intussen sterk verankerd. Uit getuigenissen in gerechtelijke onderzoeken blijkt bijvoorbeeld dat het delen van een pijp in de herberg zo ingeburgerd was dat het weigeren ervan vaak aanleiding gaf tot ruzie.[46] Na het einde van de oorlog herstelden de opbrengsten zich bijgevolg opnieuw. Dat tabak nog niets aan populariteit had ingeboet, blijkt ook uit een verzoekschrift aan de Raad van Brabant uit 1787. Hierin vermelden enkele Nijvelse tabakshandelaars dat snuiftabak geen luxeproduct was, maar tot de eerste levensbehoeften gerekend moest worden en onder alle lagen van de bevolking en vooral het lage volk in trek was.[47]

In 1787 brachten de akkoorden met tabaksverkopers in de drie kwartieren samen 5.684 gulden op. Tabaksverkopers zonder akkoord betaalden samen

36 'Il est certain que l'habitude a rendu la consommation des tabacs quasi nécessaires, qu'il n'est si petit n'y si grand qui n'en fit usage tant dans la ville que dans le plat pays, soit pour fumer ou autrement.' Geciteerd in: C. Vandenbroeke, *Agriculture et alimentation. Centre belge d'histoire rurale. Publications* (Gent en Leuven 1975) 458.

37 'La consommation [de tabac] en est tellement augmentée dans ce pays-ci, qu'il entre présentement plus de tabac dans le courant d'une année, qu'il entrait en trois avant cette époque.' Geciteerd in: Ibidem, 455.

38 Ibidem, 458.

39 Over de introductie van de tabaksteelt in de Habsburgse Nederlanden, zie: P. Lindemans, *Geschiedenis van de landbouw in België* (Antwerpen 1957) II, 282–289.

40 RAB, SvB-C, 431/4 (24 jan. 1733; 17 nov. 1735; 15 dec. 1735).

41 Roessingh, *Inlandse tabak*, 457.

42 Stadsarchief Lier (verder SALi), Oud archief (verder OA), inv. nr. 1.879 (3 jul. 1724).

43 SALi, OA, inv. nr. 1.840 (16 mrt. 1745; 13 okt. 1745).

44 E. Aerts, 'Dorst heeft een prijs: Bierprijzen te Lier tussen 1400 en 1800', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, 87 (2009) 587-644, aldaar p. 628. Uit een getuigenis uit 1761 blijkt dat men in herbergen ook voor een oord snuiftabak kon kopen. RAB, SvB-K, 1.127 (1761).

45 Roessingh, *Inlandse tabak*, 350-351.

46 J. Poukens, *Het herbergwezen te Hasselt in de 18de eeuw* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling KU Leuven 2006), 126-127; B. Deseure, *"Ten respecte van de eerlijcke compagnie": Maatschappelijke plaatsbepaling van de herberg te 's-Hertogenbosch in een periode van sociale transformatie (1650-1800)* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Antwerpen 2007), 31, 87.

47 '*Toutes les classes de citoyens, et surtout le bas peuple, faisant un grand usage de tabac rappé*.' RALN, OASN, inv. nr. 1.109 (26 nov. 1787).

2.347 gulden. Door het systeem van abonnementen mag men evenwel de ontvangsten uit akkoorden niet zomaar delen door het officiële tarief om de verkochte hoeveelheden te kennen.[48] Het was de expliciete bekommernis van de Staten om tabaksverkopers met een abonnement een voordeliger tarief te bieden dan hun collega's die de rechten per pond betaalden.[49] Voor tabaksverkopers zonder abonnement bedroeg het tarief gemiddeld 1,5 oord per pond (1 gulden was gelijk aan 20 stuiver van 4 oord).[50] Indien we veronderstellen dat het sluiten van een akkoord met de Staten voor de verkoper de helft voordeliger was dan het tarief per pond, dan geeft dit voor de kleine steden en het platteland een totale verkoop van 703.500 pond. Bij 469.000 inwoners in 1784 maakt dit 1,5 pond (0,705 kg) per hoofd.[51] De totale consumptie lag echter hoger, want men rookte of snoof hier ook tabak die gekocht was in de grotere steden die vrijgesteld waren van de impost. Uit een vergelijking van de ontvangsten per hoofd in de onmiddellijke omgeving van Antwerpen met verderaf gelegen *comptoiren* blijkt dat het waarschijnlijk om aanzienlijke hoeveelheden ging (1 à 1,5 pond). Voor de kleine steden en het platteland kunnen we dus gerust een gemiddeld verbruik van minimaal een kilogram per hoofd aan het einde van de achttiende eeuw veronderstellen. Voor een pijp was twee à drie gram tabak nodig. Een hoofdelijke consumptie van één kilogram komt dus overeen met ongeveer één pijp per persoon per dag.[52]

Tijdgenoten schatten de binnenlandse consumptie van tabak in de Oostenrijkse Nederlanden omstreeks 1760 op zes à zeven miljoen pond (drie miljoen kilogram). Dit is 1,5 kg per hoofd bij een bevolking van 1.912.000 inwoners.[53] Op basis van de import en export van tabak en schatting en van de binnenlandse tabaksteelt mogen we aannemen dat deze eigentijdse raming vrij accuraat was.[54] Naar hedendaagse normen komt dit overeen met ongeveer zeven filtersigaretten per dag.[55] De hoofdelijke tabaksconsumptie lag in de kleine steden en op het platteland in Brabant dus iets lager dan het nationale gemiddelde. Dat wil zeggen dat er in de grote en middelgrote steden meer tabak verbruikt zou zijn. Dankzij de ontvangsten van de stedelijke tabaksaccijnzen in Brussel en Mechelen kunnen we ons een beeld vormen van het tabaksverbruik in twee grotere steden uit de regio. In Brussel groeide de belastte omzet gestaag tijdens het eerste kwart van de achttiende eeuw: van 55.930 pond in 1696 tot 211.355 pond in 1723. Daarna was er parallel aan de bevolkingskrimp een daling tot 165.480 pond in 1746. De hoofdelijke consumptie bleef tijdens het tweede eeuwkwart evenwel constant op 1,36 kg (een verviervoudiging ten opzichte van de 0,32 kg per capita in 1696). Tijdens de tweede eeuwhelft lag het hoofdelijk verbruik in Brussel volgens de accijnzen veel lager (bijvoorbeeld slechts 0,65 kg in 1782), maar de ontduiking was waarschijnlijk erg groot.[56] De ontvangsten van de Mechelse tabaksaccijns geven een beter beeld van de stedelijke tabaksconsumptie tijdens de tweede eeuwhelft. Door het lage Mechelse tarief was er weinig bereidheid om de hoge boetes waarmee fraude bestraft werd te riskeren. Van 1740 tot en met 1750 en van 1775 tot 1793 werd de accijns door het stadsbestuur in eigen beheer ontvangen. Het hoofdelijk tabaksverbruik groeide tussen deze jaren van 2,2 tot 2,7 kg per jaar.[57]

48 Van Buyten, 'Het brandewijn- en tabaksverbruik'; Van Der Eycken, 'Stadseconomie', 206.

49 ARAB, JBS, inv. nr. 160 (18 okt. 1786): '*Il seroit essentiel de leur présenter une alternative moins favorable, c'est-à-dire ou de s'abonner ou de se soummetre au rigeur d'une ordonnance severe pour le perception identique des droits.*'

50 Een kwart van de ontvangsten van verkopers zonder abonnement was afkomstig van de verkoop van snuif, de rest van rooktabak. RAB, SvB-K, inv. nr. 1.278.

51 P. M. M. Klep, *Bevolking en arbeid in transformatie. Een onderzoek naar de ontwikkelingen in Brabant, 1700-1900* (Nijmegen 1981).

52 Voor een pijp was 2 à 3 gram tabak nodig. C. Shammas, 'Changes in English and Anglo-American consumption from 1550-1800', in: J. Brewer en R. Porter (red.), *Consumption and the world of goods* (Londen en New York 1993) 177–205, aldaar 180.

53 Dit is het bevolkingsaantal op Belgisch grondgebied min de provincies Limburg en Luik die vóór 1795 samen het Prinsbisdom Luik vormden en dus niet tot de Oostenrijkse Nederlanden behoorden. Vandenbroeke, Agriculture, 457; P. M. M. Klep, 'Population estimates of Belgium, by province (1375-1831)', in: *Historiens et population. Liber amicorum Etienne Hélin* (Louvain-la-Neuve 1991) 485-507, aldaar 505.

54 J. Poukens, *Cultivateurs et commerçans. Huishoudelijke productie, consumptie en de industrious revolution in het hertogdom Brabant (1680-1800)* (onuitgegeven doctoraatsproefschrift KU Leuven 2017) 273-277.

55 Een filtersigaret bevat, afhankelijk van het merk, ongeveer 600 mg tabak volgens de databank van *Tabaksproducten verkrijgbaar in Nederland* van het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (https://www.rivm.nl/toevoegingentabaksproducten).

56 A. Wauters en A. Henne, *Histoire de la ville de Bruxelles* (Brussel 1845) II, 611; R. De Peuter, *Brussel in de achttiende eeuw. Sociaal-economische structuren en ontwikkelingen in een regionale hoofdstad* (Brussel 1999) 214–215, 218–221, 420–424.

57 Stadsarchief Mechelen, Oud Archief, B (Comptes), S. I, inv. nr. 415-425, 450-468. In Maastricht, een stad met een bevolking van 12.500 inwoners en een garnizoen van 4.000 soldaten, bedroeg de gemiddelde hoofdelijke consumptie in de jaren 1729-1739 en 1751-1765 respectievelijk 2,23 kg en 2,77 kg. Steegen, 'Kleinhandel', 177–181.

Besluit

De bijlagen bij de rekeningen van de Staten van Brabant vormen een bijzonder interessante, maar tot hiertoe nog weinig gebruikte bron voor lokaal historisch onderzoek. In haar zoektocht naar nieuwe inkomstenbronnen hebben de Staten met wisselend succes geprobeerd om ook genotmiddelen te belasten. De impost op thee, koffie en cacao werd in 1739 al na drie jaar afgeschaft, maar de belasting op brandewijn en tabak bleef een eeuw lang bestaan.
In haar bekommernis om de imposten zo effectief en efficiënt mogelijk te innen, bouwden de Staten bovendien een bijzonder fijnmazige fiscale administratie uit. In tientallen ontvangstkantoren (*comptoiren*) inden de ontvangers (*collecteurs*) van de Staten jaarlijks de impost van tabaksverkopers en jeneverstokers en de meesten noteerden ook jaar na jaar nauwgezet hun namen en omzet of belastingaanslag. De focus van dit artikel lag op het verloop van de totale belastingopbrengsten en de schatting van het hoofdelijk tabaksverbruik. Daartoe was het noodzakelijk om nauwgezet de wijze waarop deze impost geïnd werd te reconstrueren. Lokale historici die niet terugdeinzen voor wat tel- en rekenwerk, beschikken hierdoor nu over de nodige achtergrond om deze oefening voor hun stad, dorp of regio over te doen.

Beredeneerde bibliografie

Over de globale verspreiding van tabak zijn er, vaak in het Engels, al talrijke synthesewerken met een cultuurhistorische of antropologische insteek gepubliceerd. De kwaliteit is wisselend, maar J. Goodman, *Tobacco in history: The cultures of dependence* (Londen 1993) is origineel en goed gedocumenteerd. C. Vandenbroeke wijdt in zijn *Agriculture et alimentation*. Centre belge d'Histoire rurale: Publications 49 (Gent en Leuven 1975) een hoofdstuk aan de teelt en het verbruik van tabak in de Oostenrijkse Nederlanden. In het boek van R. De Peuter over *Brussel in de achttiende eeuw: Sociaal-economische structuren en ontwikkelingen in een regionale hoofdstad* (Brussel 1999) wordt vooral aandacht besteed aan de tabaksmanufactuur de Brouwer, in zijn tijd de grootste binnenlandse producent van tabak, maar ook verkoop, verbruik en de problematiek van de stedelijke accijnsheffing worden behandeld. De Gentse tabaksfabrikanten zijn dan weer het onderwerp van een artikel van P. Van Heesvelde, 'Pruimen, roken en snuiven: Tabak en tabaksverwerking te Gent tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw', *Jaarboek van de Heemkundige Kring de Oost-Oudburg* 33 (1996) 31–54. E. Steegen gebruikte stedelijke accijnzen als bron voor zijn studie van de distributie en de consumptie van tabak in Maastricht ('Kleinhandel en kramers: De verkoop van genotsmiddelen in Maastricht in de achttiende eeuw', *NEHA-Jaarboek* 61 (1998) 163–195). Wie zijn eigen onderzoek naar consumptie van genotmiddelen op basis van fiscale bronnen wil opzetten, kan zich oriënteren in de problematiek van belastingheffing in het verleden met de inleiding van P. Janssens, H. Verboven en A. Tiberghien, *Drie eeuwen Belgische belastingen: Van contributies, controleurs en belastingconsulenten* (Antwerpen 1990) die ook de achttiende eeuw behandelen en met verschillende artikels van H. Coppens over de Brabantse fiscaliteit waarvan 'Brabantse belastingen in de 17de en 18de eeuw', *Eigen Schoon en de Brabander* 91 (2008) 63–90 het meest recente is. Voor een overzicht van alle soorten indirecte belastingen raadplege men het nog steeds actuele werk van G. Bigwood, *Les impôts généraux dans les Pays-Bas autrichiens: Étude historique de législation financière* (Leuven 1900).

Biografie

Johan Poukens studeerde Geschiedenis en Archivistiek aan de KU Leuven en de Vrije Universiteit Brussel. In 2017 promoveerde hij aan de KU Leuven tot doctor in de geschiedenis. Zijn proefschrift, *Cultivateurs et commerçans: Huishoudelijke productie, consumptie en de industrious revolution in het hertogdom Brabant (1680-1800)*, werd bekroond met de Pro Civitate-prijs van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten. Sinds mei 2018 is hij postdoctoraal onderzoeker aan de Universiteit Antwerpen.

Bijlage 1

Kantoren ("comptoiren") voor de ontvangst van de Statenimposten in de kleine steden en op het platteland van Brabant

Onderstaande lijst werd opgesteld aan de hand van lijsten van tabaksverkopers uit de kwitanties bij de rekeningen van de impost op brandewijn en tabak.

KWARTIER ANTWERPEN

BERCHEM: Berchem, Borgerhout, Deurne, Hemiksem, Hoboken, Wilrijk.
BORSBEEK: Boechout, Borsbeek, Mortsel, Ranst, Schoten, Vremde, Wijnegem, Wommelgem.
EKEREN: Berendrecht, Ekeren, Hoven, Kalmthout, Kapellen, Lillo, Merksem, Oorderen, Oosterweel, Stabroek, Wilmarsdonk, Zandvliet.
GEEL: Balen, Dessel, Geel, Geel-Bel, Lommel, Mol, Oevel, Olmen, Oosterlo, Retie.
HERENTALS: Bouwel, Herentals, Herenthout, Morkhoven, Noorderwijk, Vorselaar, Wiekevorst.
HOOGSTRATEN:Brecht, Essen, Hoogstraten, Loenhout, Meer, Meerle, Meersel, Merksplas, Minderhout, Rijkevorsel, Wortel, Wuustwezel.
KONTICH: Aartselaar, Edegem, Hove, Kontich, Niel, Schelle.
LIER: Bevel, Emblem, Kessel, Lier, Nijlen.
PUTTE: Beerzel, Berlaar, Bonheiden, Itegem, Keerbergen, Putte, Rijmenam, Schriek, Onze-Lieve-Vrouw-Waver.
RUMST: Boom, Duffel, Reet, Rumst, Waarloos.
TIELEN: Kasterlee, Gierle, Lichtaart, Lille, Poederlee, Tielen, Vlimmeren, Wechelderzande.
TURNHOUT: Arendonk, Baarle-Hertog, Beerse, Poppel, Ravels, Turnhout, Vosselaar, Weelde.
WESTERLO: Endert, Herselt, Hulshout, Meerbeek, Oosterwijk, Tongerlo, Veerle, Westerlo, Zoerle-Parwijs.
ZANDHOVEN: Broechem, Oelegem, Oostmalle, 's-Gravenwezel, Sint-Job-in-'t-Goor, Westmalle.

KWARTIER BRUSSEL

ASSE: Asbeek, Asse, Asse ter Heide (Asse), Baardegem, Essene, Hekelgem, Mazenzele, Meldert, Mollem-Bollebeek, Walstergem.
BEERT: Beert, Beringen, Bogaarden, Kestergat, Leerbeek.
BRAINE-L'ALLEUD: Braine-l'Alleud, Chenois (Waterloo), Genval, La Hulpe, L'Hermittage, Lillois, Mont-Saint-Jean, Ohain, Ophain, Petit-Waterloo, Plancenoit, Ransbeche, Roussart (Waterloo), Smohain, Waterloo, Wauthier-Braine, Witterzée.
DUISBURG: Duisburg, Huldenberg, Leefdaal, Tervuren, Vossem.
ELSENE: Bosvoorde, Elsene, Etterbeek, Kalloo, Oudergem, Stalle, Ukkel, Watermaal.
EVERE: Diegem, Everberg, Evere, Haren, Kortenberg, Kraainem, Machelen, Meerbeek, Nossegem, Sint-Lambrechts-Woluwe, Sint-Pieters-Woluwe, Sint-Stevens-Woluwe, Sterrebeek, Wezenbeek, Zaventem.
GEMBLOUX: Bertinchamps, Chastre, Corroy-le-Château, Cortil, Ernage, Gentinnes, Grand-Leez, Grand-Manil, Lérinnes (Tourinnes), Liroux, Noirmont, Petit-Leez, Petit-Manil, Saint-Géry, Sart-lez-Walhain, Tourinnes.
GENAPPE: Aiseau, Baisy, Bousval, Céroux-Mousty, Couture-Saint-Germain, Frasnes, Genappe, Glabais, Hattain, Houtain-le-Mont, Lasne, Loupoigne, Maransart, Mellet, Promelles, Quatre Chemin, Sart-Dames-Avelines, Vieux-Genappe, Villers-Perwin, Ways.
GREZ: Bonlez, Bossut, Chapelle-Saint-Laurent, Doiceau, Grez.
GRIMBERGEN: Beigem, Grimbergen, Meise, Nieuwenrode (Meise), Strombeek.
HUIZINGEN: Alsemberg, Beersel, Buizingen, Drogenbos, Dworp, Huizingen, Linkebeek, Ruisbroek, Sint-Genesius-Rode.
KAPELLE-OP-DEN-BOS ("COLLECTE VAN CAPPELE BRUGGE"): Humbeek, Kapelle-op-den-Bos, Londerzeel, Ophombeek, Ramsdonk.
MERCHTEM: Brussegem, Buggenhout, Merchtem, Steenhuffel, Wolvertem.
NIJVEL: Arquennes, Baulers, Bornival, Celles, Familieureux, Gouy-lez-Piéton, Ittre, Monstreux, Nijvel, Petit-Roeulx-lez-Nivelles, Ronquières, Seneffe.
OVERIJSE: Hoeilaart, Overijse.
PUURS: Liezele, Lippelo, Malderen, Oppuurs, Puurs.
SINT-AGATHA-BERCHEM: Ganshoren, Sint-Agatha-Berchem.
SINT-PIETERS-LEEUW: Elingen, Gaasbeek, Itterbeek, Oudenaken, Sint-Kwintens-Lennik, Sint-Laureins-Berchem, Sint-Martens-Bodegem, Sint-Martens-Lennik, Sint-Pieters-Leeuw, Vlezenbeek.
SOMBREFFE: Ligny, Mellery, Sombreffe, Tilly, Tongrenne, Wanfercée.

STRIJTEM: Gooik, Meerbeke, Onze-Lieve-Vrouw-Lombeek, Pamele, Sint-Katarina-Lombeek, Strijtem, Ternat, Wambeek.
TUBIZE: Glabecq, Hennuyères, Oisquercq, Petit-Roeulx-lez-Braine, Rebecq, Tubize.
VILVOORDE: Berg, Boortmeerbeek, De Borcht, Elewijt, Eppegem, Erps-Kwerps, Humelgem, Kampenhout, Melsbroek, Nederokkerzeel, Overheembeek, Perk, Peutie, Steenokkerzeel, Vilvoorde, Wespelaar, Zemst.
WALEM: Duffel, Sint-Katelijne-Waver, Walem.
WAVER: Basse-Wavre, Blanmont, Corbais, Corroy-le-Grand, Court-Saint-Etienne, Dion-le-Mont, Hévillers, Libersart, Limal, Limelette, Mont-Saint-Guibert, Mousty, Nil-Pierreux, Nil-Saint-Vincent, Ottignies, Rixensart, Waver.
WILLEBROEK: Blaasveld, Heindonk, Klein-Willebroek, Ruisbroek, Tisselt, Willebroek.
ZELLIK: Bekkerzeel, Bollebeek-Boomgaard (tot 1731 onder Asse), Dilbeek, Groot-Bijgaarden, Jette, Kobbegem, Relegem, Sint-Ulriks-Kapelle, Wemmel, Zellik.

KWARTIER LEUVEN
AARSCHOT: Aarschot, Baal, Begijnendijk, Betekom, Gelrode, Houwaart, Langdorp, Messelbroek, Nieuwrode, Rillaar, Sint-Pieters-Rode, Testelt, Wolfsdonk.
DIEST: Diest.
GEMBLOUX (STAD): Gembloux.
HALEN: Geetbets, Halen, Kortenaken, Miskom.
HANNUT: Abolens, Avernas-le-Bauduin, Bertrée, Cras-Avernas, Grand-Hallet, Hannut, Lens-Saint-Rémy, Lens-Saint-Servais, Ligney, Moxheron, Petit-Hallet, Poucet, Villers.
JODOIGNE: Autre-Eglise, Bomal, Dongelberg, Enines, Folx-les- Caves, Geest-Gérompont, Glimes, Gottechain, Grand-Rosière, Hédenge, Herbais, Hottomont, Incourt, Jandrain, Jandrenouille, Jauche, Jauchelette, Jodoigne, Jodoigne-Souveraine, Lathuy, Libertange, Lincent, Linsmeau, Longueville, Malèves, Maret, Marilles, Mélin, Molembais-Saint- Pierre, Mont à Jauche, Noduwez, Offus, Opprebais, Orp-le- Grand, Orp-le- Petit, Pellaines, Perwez-le-Marché, Perwez-le-Mont, Petit-Rosière, Piétrain, Piétrebais, Piétremau, Ramillies, Roux-Miroir, Sainte-Marie, Sainte-Marie-Geest, Saint-Jean-Geest, Saint-Rémy- Geest, Thorembais-les- Béguines, Thorembais-Saint-Trond, Thorembisoul, Wastines.
LEUVEN (PLATTELAND): Bertem, Bierbeek, Blanden, Buken, Egenhoven, Hamme, Heverlee, Herent, Holsbeek, Korbeek-Dijle, Korbeek-Lo, Kortrijk-Dutsel, Lovenjoel, Lubbeek, Neerijse, Nethen, Oud-Heverlee, Ottenburg, Pellenberg, Sint-Agatha-Rode, Sint-Joris-Weert, Tildonk, Veltem, Wezemaal, Wilsele, Winksele.
MEERHOUT: Meerhout, Vorst.
SCHERPENHEUVEL: Bekkevoort, Molenbeek, Scherpenheuvel, Tielt, Wersbeek.
TIENEN: Binkom, Boutersem, Budingen, Bunsbeek, Dormaal, Glabbeek, Goetsenhoven, Gussenhoven, Hakendover, Hamptiau, Hoelede, Kapellen, Kerkom, Kersbeek, Kiezegem, Kumptich, Laar, Landen, Meensel, Meldert, Neerhespen, Neerheylissem, Neerlanden, Neerlinter, Neervelp, Neerwinge, Opheylissem, Oplinter, Opvelp, Orsmaal, Outgaarden, Overhespen, Overwinge, Raatshoven, Roosbeek, Sint-Joris-Winge, Sint-Martens-Vissenaken, Sint-Margriete-Houtem, Sint-Pieters-Vissenaken, Tienen, Vertrijk, Waasmont, Wever, Willebringen, Zuurbemde.
WERCHTER: Haacht, Rotselaar, Wakkerzeel, Werchter.
ZICHEM: Zichem.
ZOUTLEEUW: Zoutleeuw.

Bijlage 2

Opbrengst (in Brabantse gulden) van akkoorden met tabaksverkopers, kwartieren Antwerpen, Brussel en Leuven (1726-1792)

Jaar	Antwerpen	Brussel	Leuven	Inv. nr.
1726	441			1237 (A)
1727	762			1238 (A)
1728	725			1239 (A)
1729	644			1240 (A)
1730	570	758		1241 (A), 1172 (B)
1731	545	894		1242 (A), 1173 (B)
1732	528	880		1243 (A), 1174 (B)
1733				
1734	659	831		1245 (A), 1176 (B)
1735	630	895		1246 (A), 1777 (B)
1736	598	1131		1247 (A), 1178 (B)
1737	632	1158		1248 (A), 1179 (B)
1738	591	1187		1249 (A), 1180 (B)
1739	538	1160		1250 (A), 1181 (B)
1740	493	1182		3230 (A), 3222 (B)
1741	498	1132		3231 (A), 1182 (B)
1742	488	1134		3232 (A), 3223 (B)
1743	476	1179		1251 (A), 3224 (B)
1744	490			1252 (A)
1745	493	1564		1253 (A), 1184 (B)
1746	424	1420		1254 (A), 3225 (B)
1747	439	1693		1255 (A), 3226 (B)
1748	203	1755		1256 (A), 3227 (B)
1749	615	1756		1257 (A), 3228 (B)
1750	628	1920		3233 (A), 1185 (B)
1751	667	1952		3234 (A), 1186 (B)
1752	786	1987		3235 (A), 1187 (B)
1753	796			1258 (A)
1754	802			3236 (A)
1755	811	1982		3237 (A), 1190 (B)
1756	840	2247		3238 (A), 1191 (B)
1757	821	2221		3239 (A), 1192 (B)
1758	853	2177		3240 (A), 1193 (B)
1759	846	2410		3241 (A), 1194 (B)
1760	827	2976		3242 (A), 1195 (B)
1761	849	2796	933	3243 (A), 1196 (B), 1127 (L)
1762	857	2854	924	3244 (A), 1197 (B), 1128 (L)
1763	943	2812	941	3245 (A), 1198 (B), 1129 (L)
1764	947	2844	948	3246 (A), 1199 (B), 1130 (L)
1765	890	3016	980	3247 (A), 1200 (B), 1131 (L)
1766	885	3056	905	1259 (A), 1201 (B), 3212 (L)
1767	874	3446	939	1260 (A), 1202 (B), 3213 (L)
1768	888	3547	863	3248 (A), 1203 (B), 3214 (L)
1769	884	3327	899	3249 (A), 1204 (B), 3215 (L)
1770	852	3210	869	1261 (A), 1205 (B), 3216 (L)
1771	891	3228	880	1262 (A), 1206 (B), 3217 (L)
1772	899	3401	924	1263 (A), 1207 (B), 3218 (L)
1773	911	3249	950	1264 (A), 1208 (B), 3219 (L)
1774	911	3129	894	1265 (A), 1209 (B), 1132 (L)
1775	862	3168	851	1266 (A), 1210 (B), 1133 (L)
1776	888	3083	790	1267 (A), 3229 (B), 1134 (L)
1777	867	3007	732	1268 (A), 1211 (B), 1135 (L)
1778	786	2790	644	1269 (A), 1212 (B), 1136 (L)
1779	753	2787	697	1270 (A), 1213 (B), 1137 (L)
1780	755	2905	730	1271 (A), 1214 (B), 1138 (L)
1781	733	2985	777	1272 (A), 1215 (B), 1139 (L)
1782	645	2963	789	1273 (A), 1216 (B), 1140 (L)
1783	536		815	1274 (A), 1141 (L)
1784	415	2806	828	1275 (A), 1217 (B), 1142 (L)
1785	328	2644	886	1276 (A), 1218 (B), 1143 (L)
1786	322	2656	786	1277 (A), 1219 (B), 1144 (L)
1787	1192	3244	1247	1278 (A), 1220 (B), 1145 (L)
1788	1192	3087	1147	1279 (A), 1221 (B), 1146 (L)
1789			557	1147 (L)
1790		2114	762	1222 (B), 1148 (L)
1791	442	2385	871	1282 (A), 1223 (B), 1149 (L)
1792			839	1150 (L)

In 1732/33 (Brussel en Antwerpen), 1744/45 (Brussel) en 1753/54-1754/55 (Brussel) werden afwijkende inningsmethodes toegepast. Door oorlog en revolutie werd de impost niet of slechts gedeeltelijk geïnd in de jaren 1747/48 (Antwerpen), 1788/89 (Antwerpen, Brussel en Leuven), 1790/91 (Antwerpen) en 1791/92 (Antwerpen en Brussel). Voor het jaar 1782/83 ontbreken de kwitanties voor Brussel.

GODDELIJK

Perspectieven voor de studie van religieuze extase in negentiende-eeuws Vlaanderen

Kristof Smeyers

Schrijven over extase

In de schemer van 23 mei 1898 drong een pachter er bij een inwoner van Kessenich, het meest noordoostelijke gehucht van België op de grens met Nederland, op aan om 'eens te komen zien'. Cretskens, die met zijn grote gezin het Schurenhof in het naburige Ophoven pachtte, sprak met urgentie, want 'er was een buitengewone zaak met Maria geschied'.[1] Maria was zijn oudste dochter, toen 24 jaar. De naamloze Kessenicher haastte zich naar het Schurenhof, waar hij om acht uur de hele familie aan tafel trof, behalve de oudste dochter. 'Ons Marieke is bezig met Onze Lieve Heer', gaf moeder Cretskens aan. De bezoeker ging de belendende kamer binnen, slecht verlicht met een petroleumlamp. Tussen de schaduwen trof hij Marieke, 'bezig met Onze Lieve Heer': zij bevond zich in religieuze extase.

Dit artikel wil enkele nieuwe invalshoeken aanreiken voor de studie van extases als die van Marieke Cretskens. Veel dergelijke fenomenen in Vlaanderen blijven tot nog toe onder de radar van het historisch onderzoek, in het bijzonder voor de negentiende en twintigste eeuw. Nochtans was Marieke zeker niet de enige die in dit tijdsgewricht met God 'bezig' was. Over heel Europa was het eind van de negentiende eeuw een bloeiperiode voor lokale bovennatuurlijke religieuze manifestaties: van Mariaverschijningen tot stigmata en extase.[2] Ook Vlaanderen was in die jaren een gevarieerd spiritueel landschap. Sommige mirakels en aanverwante evenementen haalden uitgebreid de nationale pers, zoals de Belgische bedevaarten naar Lourdes. Anderen kregen een korte vermelding in de lokale krant en werden dan weer vergeten, zoals de zestienjarige Maria De Graeve uit de Antwerpse Zurenborgwijk. Zij wierp in april 1896, na vijf jaar chronische pijn, haar krukken af in Lourdes.[3]

Aan de hand van een reconstructie van Mariekes verhaal wil dit artikel aantonen welke bronnen nodig zijn voor de studie van religieuze extase. Daarbij zal duidelijk worden dat een methodologische flexibiliteit, bestaande uit het samenbrengen van uiteenlopende soorten bronnen, het mogelijk maakt om extase (en andere bovennatuurlijke religieuze fenomenen) niet alleen vanuit een negatief discours als 'bijgeloof' of 'fraude' te bestuderen, maar ook als een vorm van Vlaamse volksdevotie en zelfs als bron van individueel én gedeeld 'goddelijk' genot.

1 De ooggetuigenis werd opgetekend in *De nieuwe koerier*, 26 mei 1898.

2 Over de limieten van de hypothese van een 'onttovering' in de negentiende eeuw heeft zich in de laatste decennia een bijzonder uitgebreide literatuur ontwikkeld, die wijst op het doorleven van bovennatuurlijke (religieuze) fenomenen. Zie bijvoorbeeld J. Cox, 'Secularization and other master narratives of religion in modern Europe', *Kirchliche Zeitgeschichte*, 14:1 (2001), 24-35; J. Josephson-Storm, *The myth of disenchantment. Magic, modernity and the birth of the human sciences* (Chicago 2017).

3 Onder andere in *Het handelsblad*, 7 mei 1896.

Afbeelding links: 'De transverberatie van Sint Theresia', Josefa de Obidos, 1672. Igreja Matriz-kerk in Cascais. Olie op doek, 108 x 140 (publiek domein).

Wat is extase?
'Extase' komt uit het Grieks (*ekstasis*) en betekent zoveel als 'zichzelf verwijderen van een bepaalde plaats'. Daarmee wordt vooral bedoeld: externe prikkels, zintuigen en ego uitschakelen om 'buiten zichzelf' te treden. In extase is men doorgaans statisch en niet gewaar van de wereld rondom of van zichzelf. In het geval van religieuze extase is dat om dichter bij het goddelijke te komen en ermee te versmelten.[4] In alle religies worden enkele wegen naar zo'n hogere staat van bewustzijn geopperd, van meditatie en muziek tot chemische stimuli en zelfkastijding. Het is dan ook niet verwonderlijk dat extase traditioneel zowel met genot als met lijden wordt geassocieerd. De heilige Theresia van Ávila (1515-1582) beschreef haar extase als een 'zoet verkeer [...] tussen de ziel en God', maar dat verkeer kreeg bij haar wel de vorm van een lans die herhaaldelijk 'doorheen het hart tot in de ingewanden' stootte en haar niettemin 'vervuld van vurige liefde tot God' achterliet.[5] Extase als *mirabiliter delectari*: hoogste genot én diepste pijn, die in eerste instantie een innerlijke ervaring is.

Tegelijkertijd echter, zo illustreert 'heilig Marieke', is extase een intense, publieke emotie die steeds is ingebed in een cultuurhistorisch landschap. In de negentiende en twintigste eeuw speelden religieus-extatische momenten zich weliswaar overwegend af in de beslotenheid van huis- of slaapkamer, maar wanneer bekend raakte dat zich in de lokale gemeenschap iemand bevond die in direct contact stond met God, vormde zich een publiek dat zich de uitverkorene kon toe-eigenen en haar zelfs tot volksheilige kon uitroepen.

4 Voor een uitgebreide definitie van extase, zie bijvoorbeeld A. Dierkens, *Apparitions et miracles* (Brussel 1991), vooral 185-190; A. Glucklich, 'Pain and ecstatic religious experience' *Oxford handbooks online*. Mei 2015. http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199935420.001.0001/oxfordhb-9780199935420-e-38 (29 maart 2018).

5 Theresia van Ávila, *Mijn leven: autobiografie*, vert. C. Noyen (Gent 1984).

Pijn, ziektebeelden, boerenbedrog
Traditioneel heeft het historisch onderzoek naar religieuze fenomenen in de negentiende eeuw – extase, visioenen, stigmata, langdurig vasten – zich vastgebeten in de geschreven bronnen van betrokken 'experts'. De 'experts' ter plaatse waren figuren en instellingen met autoriteit: kerkelijk (clerus), wetenschappelijk (artsen) en bestuurlijk (rechters en ordediensten). De verslagen en rapporten van de examinering van het fenomeen in kwestie zijn bewaard in kerk- en stadsarchieven, en bijgevolg relatief eenvoudig te traceren. Die bronnenkeuze heeft ook de onderzoeksperspectieven bepaald: bestudeerde casussen zijn logischerwijs diegene waarvoor zulke bronnen voorhanden zijn. Een gevolg daarvan is dat onderzoek zich lang heeft toegespitst op de manieren waarop deze 'experts' extase beoordeelden en de referentiekaders, definities, die daaruit voortkwamen. Daarbij zijn drie tendensen zichtbaar, specifiek aan de periode hier onder beschouwing: extase als pijn, als ziektebeeld en als boerenbedrog.

'Sainte Thérèse', Félicien Rops. Pen, inkt en potlood op doek, 15 x 11 (publiek domein).

De focus op pijnperceptie ligt in het verlengde van de eeuwenoude correlatie tussen religieuze extase en lijden. Mystiek werd doorgaans niet afgeschilderd als bijzonder genietbaar. Afbeeldingen van middeleeuwse vrouwen in extase toonden grimassen, zweet, bloed en gekerm. Bij haar heiligverklaring in 1622 werd Theresia van Ávila meteen ook patroonheilige tegen hoofdpijn. Extatisch lijden werd tot in de negentiende eeuw echter beschreven als een spirituele aspiratie: pijn werkte als stimulus voor goddelijke bewustwording en was een pad dat naar het hoogste, goddelijke genot voerde. Lijden werd

in de negentiende eeuw steeds meer losgekoppeld van genot, onder meer door de sprongen vooruit die de geneeskunde maakte. Nu anesthesie beschikbaar was, werd pijn een vermijdbaar en dus te mijden ongemak.[6] Daarmee verloor lijden zijn mystieke aura en werd de extatische in eerste instantie onderwerp van medische interesse.

Ook Marieke van Ophoven werd uitvoerig gadegeslagen door 'mannen van het vak'.[7] Niet de minsten, trouwens: een oud-leerling van de Franse arts Jean-Martin Charcot, grondlegger van de neurologie, oordeelde dat er sprake was van hypnose.[8] Net zoals fysieke pijn op het eind van de negentiende eeuw werd ingepast in een medisch kader, gold dat voor mentale pijn. Marieke kreeg van bezoekende artsen bijvoorbeeld ook diagnoses van autosuggestie en hysterie.[9] Pathologische medicalisering van mystieke fenomenen vond des te gemakkelijker ingang in de bredere cultuur door hun overwegend vrouwelijke karakter.[10] Experts hoefden maar terug te grijpen naar oudere discoursen die religieus 'enthousiasme' aan de vrouwelijke psyché koppelden, om een diagnose van hysterie te kunnen stellen. Freud bereidde de weg voor psychiatrische interpretaties die mystieke extase als een onderbewuste manifestatie van seksuele extase voorstelden. Doktersverslagen, vaak in tandem met lokaalkerkelijke rapporten, leveren hiervoor het aangewezen bronnenmateriaal.

Medische en pathologische diagnoses zijn evengoed terug te vinden in de kunsten en populaire cultuur. De omstreden Belgische schilder en karikaturist Félicien Rops (1833-1898) bijvoorbeeld beeldde vrouwelijke mystiek vaak af in expliciet seksuele beelden, zoals in zijn *Sainte-Thérèse*. Extase werd in die populaire cultuur van de late negentiende eeuw ingeschakeld in de Belgische levensbeschouwelijke debatten, waarin de katholieke mores bovendien al eens het lijdend voorwerp werden van antiklerikale satire.[11]

Een derde beeld dat in deze bronnen domineert, zet de extatische weg als oplichtster. Wanneer zij een publieke sensatie werd, kwamen er vaak lokale autoriteiten aan te pas die over het fenomeen hun eigen expertrapporten opstelden. Daarin luidde het verdict anders dan in de kerkelijke en medische bronnen: fraude of verstoring van de openbare orde. Net zoals met diagnoses als hysterie waren beschuldigingen van boerenbedrog sensationeel genoeg om in kranten en lokale blaadjes te worden overgenomen. Toen de extases en het vasten van Marieke in de lente van 1895 voor het eerst werden opgepikt, wachtte de Nederlandse krant *Javabode* de diagnoses van geestelijke en medische experten niet af. Zij besloot op 5 juni 1895 dat Marieke zogezegd 'in geen zes maanden gegeten [heeft], maar de kruimeltjes zitten nog aan haar mond'. De priester van een aanleunend dorp aan de overzijde van de Maas wakkerde het beeld van boerenbedrog nog aan door langs de neus weg te melden dat hij Marieke had zien eten.[12]

In elk van deze invalshoeken wordt religieuze extase in een negatief licht voorgesteld – hetzij als pijn, ziektebeeld of bedrog. Daarbij is het van belang erop te wijzen dat de verschillende 'experts' vaak elkaars argumenten adopteerden om de vermeende authenticiteit van het fenomeen te ontkrachten. Zaten theologie en de medische wetenschap vroeger vaak (maar zeker niet altijd) in elkaars vaarwater, vanaf het midden van de negentiende eeuw werkten hun vertegenwoordigers geregeld samen: priesters gebruikten medisch jargon – zoals de pastoor van Ophoven, die naar Mariekes vasten verwees als 'een natuurlijke ziekte' – en dokters stelden 'fraude' als diagnose.[13] Maar voor de uitverkorene in kwestie was haar extase van een

6 Voor de ontwikkeling van wetenschap als maatschappelijke autoriteit, zie bijvoorbeeld L. Nys e.a. (red.), *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving 1860-1914* (Groningen 2002).

7 *Het weekblad van Maldeghem en Zeeuwsch-Vlaanderen*, 5 januari 1896, 1.

8 *De Maeseyckenaar*, 31 december 1895.

9 *Ibidem*. Voor een verkenning van hysterie, religie en medicalisering zie onder meer J. Falleyn, *Hysterie en de medische wereld in België 1855-1914* (onuitg. lic.verh.) (Leuven 1999) en T. van Osselaer, H. de Smaele en K. Wils (red.), *Sign or symptom? Exceptional corporeal phenomena in religion and medicine in the 19th and 20th centuries* (Leuven 2017).

10 Dierkens, *Apparitions et miracles*, 186-187.

11 Over de symbolische inzetbaarheid van de extase van Louise Lateau, zie T. van Osselaer, 'Stigmata, prophecies and politics. Louise Lateau in the German and the Belgian culture wars', *Journal of religious history* (te verschijnen).

12 De priester in kwestie was J.G. Görtz, pastoor van Stevensweert. Hij zou die getuigenis spoedig intrekken en zichzelf een vurig gelover in de extase van Marieke betuigen. *De nieuwe koerier*, 1 juni 1897.

13 Deze kruisbestuiving blijkt uit de meeste bronnen. Voor een analyse zie de case studies in Van Osselaer (red.), *Sign or symptom?*

heel andere orde.

Een allerindividueelst genot?

Religieuze extase, zeker op het eind van de negentiende eeuw, had in bovenstaande discoursen vaak een negatieve connotatie. Maar andere bronnen vertellen een ander verhaal. De ooggetuigen die in de lokale pers uitgebreid aan het woord kwamen over hun bezoek aan Marieke, spraken overwegend in positieve termen over haar. In de lente van 1895, toen de eerste bezoekers hun relaas aan plaatselijke journalisten vertelden, trad Marieke in het licht als intens gelukkig wanneer ze zich 'onbeweeglijk, in dezelfde houding' in extase bevond: met haar blozende wangen, haar 'lachenden mond' en 'zacht geslooten ogen' was het voor omstaanders (en dus lezers) duidelijk dat extase voor de jonge bedlegerige vrouw een bron van intense en onverstoorbare 'hemelsche vreugde' was.[14]

In de literatuur over – vooral middeleeuwse en vroegmoderne – extase worden vreugde en genotspijn vaak geplaatst binnen een religieus-apologetisch kader, zoals Alain Dierkens het benoemde.[15] Daarbij lag de nadruk op de intieme, uiterst persoonlijke relatie met het goddelijke: de *unio mystica* tussen extatische en God. Egodocumenten en spirituele teksten bieden een goede indicator voor het emotionele parcours dat de mystica aflegt en de betekenis(sen) die ze eraan geeft, ook in de negentiende eeuw. Hagiografieën gunnen onderzoekers eveneens een blik op het innerlijke leven van de extatische, al zijn zulke teksten doorgaans het resultaat van mediatie van de betrokken clerus.[16] Bovendien zijn deze bronnen doorgaans alleen bewaard voor de meer bekende of beruchte gevallen. Marieke van Ophoven liet, voor zover bekend, geen dergelijke bronnen achter.

En toch. Gelukzalig, lachend: bezoekers beschreven de extase van Marieke niet in termen van ontbering, zwakzinnigheid en enscenering, maar benadrukten net haar gelukzalige gelaatsuitdrukking. De intieme, innerlijke ervaring kende, zoals uit deze bronnen blijkt, immers ook een veruitwendiging. Mariekes moeder vertelde de bezoeker die op 23 mei 1898 in het Schurenhof aankwam dat om zes uur plots luid gelach uit de kamer van haar dochter had geklonken. Wanneer hij de achterkamer betrad, zag hij iets wat op een hostie leek die op onverklaarbare wijze op haar linkerhand was verschenen. Volgens zijn ooggetuigenis in *De nieuwe koerier* van 26 mei 1898 beantwoordde Marieke die avond niet aan de karakteristieke invulling van extase, want 'zij bemerkte de omstanders' en reageerde toen hij haar rechterhand vastnam. Het korte gesprek dat hij in het stervende licht van de petroleumlamp met haar voerde, ging over geluk. In bewoordingen die zowel ontzag als trots verrieden, vertelde de bezoeker hoe Marieke, terwijl ze zijn hand vasthield, 'verklaarde, fluisterend, dat zij zich innig gelukkig voelde.'

14 *De nieuwe koerier*, 26 mei 1898.

15 Dierkens, *Apparitions et miracles*, 7.

16 Over de (middeleeuwse) hagiografie als medium, zie Alicia Spencer-Hall, *Medieval saints and modern screens. Divine visions as cinematic experience* (Amsterdam 2018).

Onder de radar

Marieke was niet de enige die in negentiende-eeuws Vlaanderen in extase verkeerde en zo een volksfenomeen werd. Het vaak erg lokale karakter heeft ervoor gezorgd dat veel zulke fenomenen onder de radar zijn gebleven. Specifiek voor de moderne periode zijn mediabronnen dikwijls de eerste kennismaking met een bovennatuurlijk religieuze manifestatie als de extase van Marieke. Dat is geen neutraal aanvangspunt. Zoals William Christian jr nauwkeurig beschreef voor religieuze verschijningen en visioenen in twintigste-eeuws Spanje, is het belangrijk de evoluties in *media bias* voor ogen te houden.[17] De pers keerde zich meestal pas naar dergelijke voorvallen wanneer zij voor opschudding zorgden; ongetwijfeld is er sprake van religieuze extase in negentiende-eeuwse lokale gemeenschappen die niet door journalisten werd opgepikt - eilanden die onder de zeespiegel zijn gebleven, in de metafoor van Christian. We kunnen de pers niet als een constante beschouwen en dienen rekening te houden met verschuivende culturele registers, een regel die trouwens evengoed opgaat voor archief- en erfgoedcollecties. In sommige periodes besteedden kranten en instellingen (en mensen) meer aandacht aan visioenen, extase en verschijningen dan in andere. Dat wil daarom nog niet zeggen dat er dan te lande niemand in religieuze extase verkeerde.

Een tweede factor die mee bepaalt of een bovennatuurlijk fenomeen onder de radar blijft dan wel komt bovendrijven, is herkenbaarheid.[18] Mensen koesterden bepaalde verwachtingen van mystieke fenomenen; wanneer zij de extatische in eigen gemeenschap niet konden inpassen in hun referentiekader – geconstrueerd aan de hand van eerdere, beroemde voorvallen – was de kans groter dat zij niet 'aansloeg' (zie hieronder: 'Mystiek meisje').[19] De geschiedenis van dergelijke hyperlokale, kortstondige tradities kan maar worden geschreven met grote voorzichtigheid en met het besef dat wat op de radar komt, vaak maar één aspect van het verhaal uitmaakt.

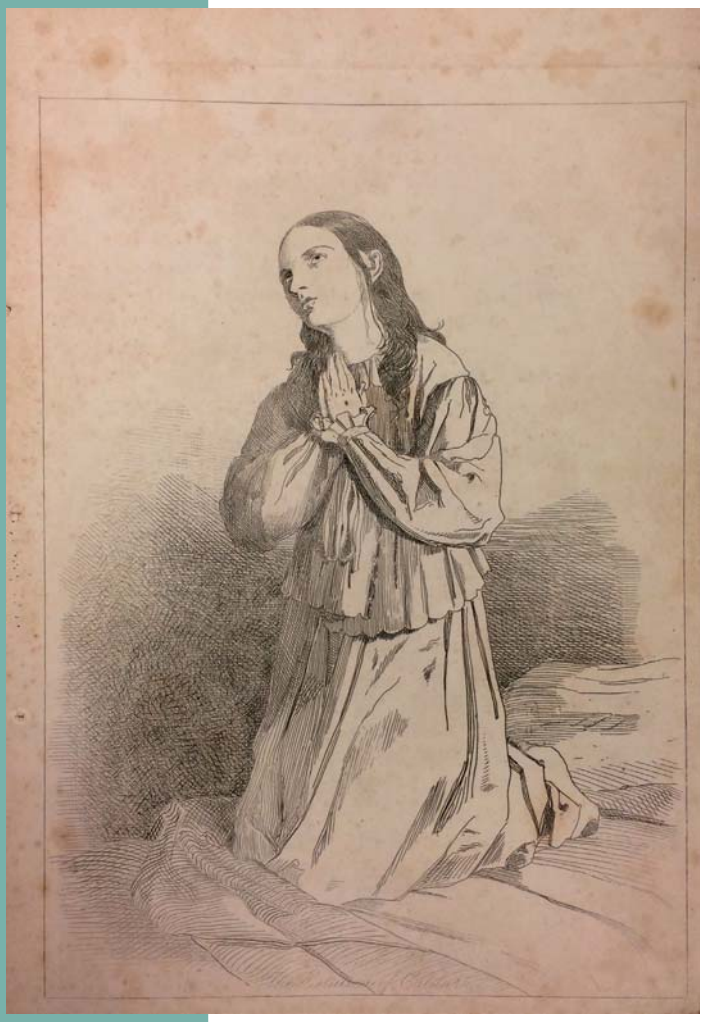

Maria von Mörl uit het Tyroolse Caldaro, in negentiende-eeuws Europa beter bekend als 'L'Estatica'. Zij was in veel opzichten het extatische archetype bij uitstek (eigen collectie).

17 William A. Christian, Jr., 'Afterword: islands in the sea: the public and private distribution of knowledge of religious visions', *Visual resources*, 25 (2009) 153-165.

18 Zie bijvoorbeeld Suzanne Kaufman, *Consuming visions. Mass culture and the Lourdes shrine* (Londen 2005), vooral 32-45 voor het belang van herkenbaarheid.

19 Christian, Jr., 'Afterword: Islands in the sea', 153: '...vast majority of unusual sensory experiences [...] go unreported, that those that do reach the media conform to certain patterns...'

Kom eens zien: extase als volksfenomeen

Over wiens genot gaat het eigenlijk in deze vaak erg gedetailleerde en emotionele bronnen? De ooggetuigen in de pers tonen al aan dat Marieke niet de enige was die uit haar mystieke ervaring genot puurde. De intieme link tussen mens en God beperkte zich immers niet tot het individu in extase: voor gelovigen werd zijzelf een communicatielijn met het goddelijke. De uitgebreide beschrijvingen van haar zichtbare gelukzaligheid bieden dus een eerste venster op de impact van een extatische die ver buiten haar slaapkamer reikte. Als we deze ooggetuigenissen als uitgangspunt nemen, idealiter gecombineerd met visuele en materiële bronnen, wordt het mogelijk om de mystica als een volksfenomeen – van devotie, nieuwsgierigheid, én van lokale ontwrichting – te bestuderen.

Op bezoek

De bezoeker die op een meiavond in 1898 door vader Cretskens naar het Schurenhof werd geloodst, was zeker niet de eerste die Mariekes extase van dichtbij zag. Drie jaar eerder al meldde een stroom van bezoekers zich wekelijks bij de familie-Cretskens om de bedlegerige dochter van dichtbij te zien. In het *Maeseycker weekblad* van mei 1895 getuigde een bezoeker: 'Wanneer men haar gadeslaat op haar rustbed, waarop ze in half opgerichte houding neerzit (zoals we persoonlijk hebben gedaan), dan wordt men getroffen tot in de ziel.' In diezelfde maand werd over het 'wonder van Ophoven' bericht in kranten over heel Vlaanderen, én in Nederland.[20]

Getroffen tot in de ziel: was hier sprake van een overslaande vlam? Het volstaat niet om fenomenen als 'Heilig Marieke' louter te bestuderen als een allerindividueelst genot, in de beslotenheid van hun slaapkamer. Religieuze extase was een zintuiglijke ervaring zowel voor de uitverkorene als voor de toeschouwers. Het belang van ooggetuigenissen – het 'persoonlijk hebben gedaan' – toont hoezeer zien en voelen daarbij een rol speelden. Alicia Spencer-Halls notie van een *privileged sense organ*, het belang van een bovennatuurlijk fenomeen met eigen ogen zien, is ook in een geval als het Ophovens mirakel in de negentiende eeuw van toepassing.[21] In de lente van 1895 zakten honderden bezoekers 'van heinde en ver' af naar de pachthoeve, soms zelfs tweehonderd op één zondag.[22] De kranten die over de volkstoeloop berichtten, verschilden daarbij vaak in hun berichtgeving over de aantallen, afhankelijk van hun sympathie voor het fenomeen. De Nederlandse *Tilburgsche courant*, bijvoorbeeld telde voor die bewuste zondag meer dan veertig rijtuigen geparkeerd aan het Schurenhof, terwijl het Belgische *Maeseycker weekblad* het op dertig hield. Nieuwsgierige Nederlanders staken de Maas over per boot.

Wat betreft Marieke zijn het in eerste instantie deze beschrijvingen die een venster bieden op het fenomeen. Hoewel zij vaak maar te lezen zijn door de filter van de pers, tonen details de rijke emotionele context van een bezoek aan 'Heilig Marieke'.[23] Voor de bezoekers die Mariekes extase in eigen persoon, van dichtbij meemaakten, was dat een ervaring waarin het goddelijke niet louter een symbolische betekenis had, maar een levende aanwezigheid werd. In het Schurenhof konden bezoekers het goddelijke in het lamplicht houden en het bij de hand nemen: toekijkers raakten aan en *werden* geraakt door de ervaring. De *unio mystica* breidde zich zo ook uit naar de gemeenschap; Mariekes 'hemelsche vreugde' bracht bezoekers 'totaal in de ban'.

20 *De Denderbode*, 11 juli 1895.

21 Spencer-Hall, *Medieval saints and modern screens*, 107. Zie ook Birgit Meyers definitie van 'media' als 'those artifacts and cultural forms that make possible communication, bridging temporal and spatial distance between people as well as between them and the realm of the divine or spiritual': Birgit Meyer, 'Media and the senses in the making of religious experience: an introduction', *Material religion*, 4:2 (2008), 124-134, 126.

22 *Maeseycker weekblad*, 2 mei 1895.

23 Over het belang van zulke *looking acts*, zie David Morgan, *Visual piety. A history and theory of popular religious images* (Berkely, CA 1998).

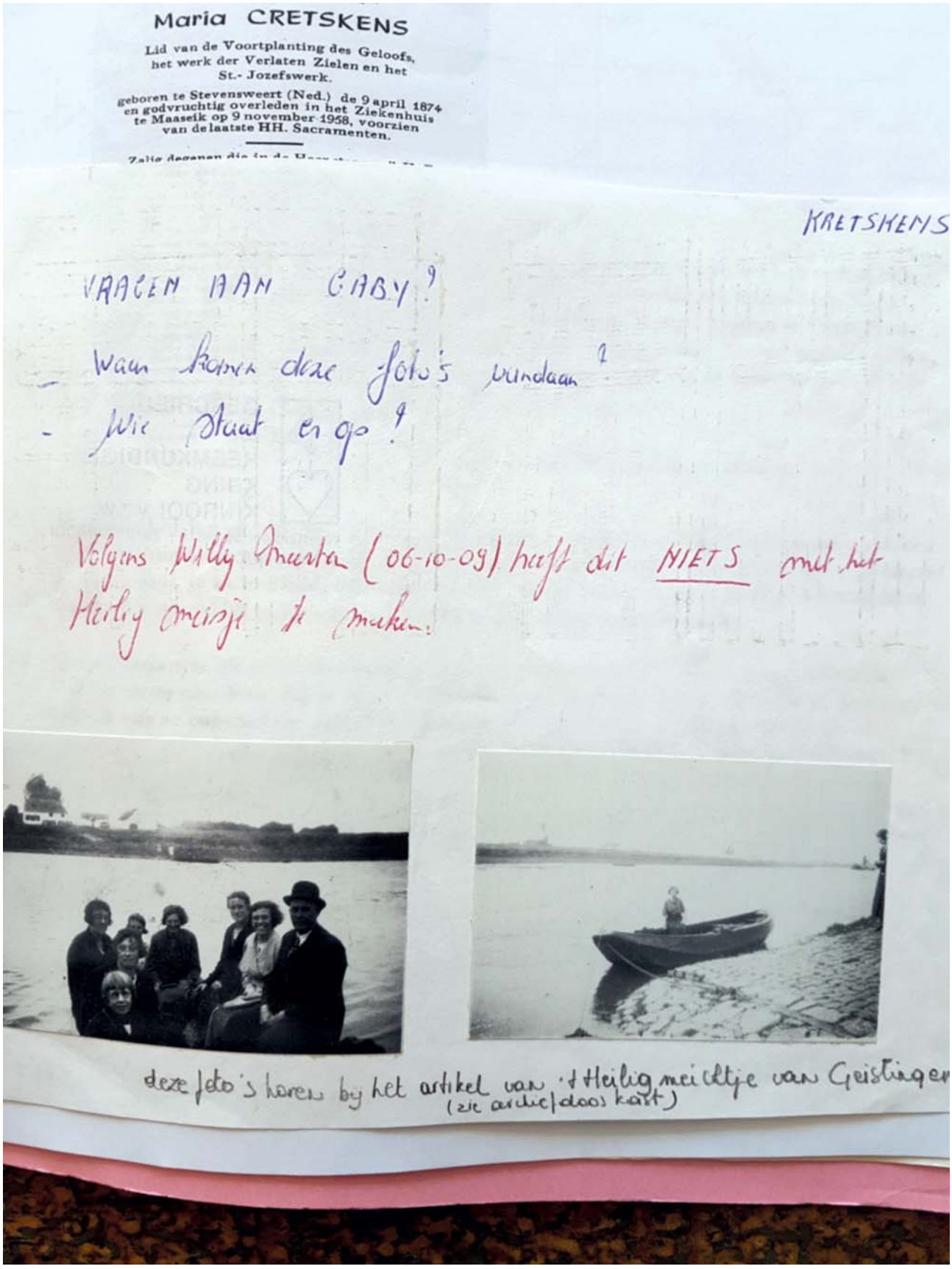

Mogelijk Nederlanders op de Maas, onderweg naar of terugkerend van het Schurenhof (Geschied- en heemkundige kring Kinrooi vzw, 'Heilig meisje'). De bijschriften maken duidelijk hoe moeilijk het is om potentiële bronnen eenduidig te identificeren.

Mystiek meisje: archetypes

Die ervaring beperkte zich niet tot Ophoven. De laatnegentiende-eeuwse golf van extatische volksfenomenen die over Europa waste, werd druk becommentarieerd in weekbladen, pers en devotionele blaadjes. Daarin keerde enkele kentrekken steevast terug. Nicole Priesching maakt gewag van de '*ekstatische Junkfrau*': een modern, negentiende-eeuws archetype. De *Junkfrau* was een jonge, ongeletterde vrouw, frêle en met een zwakke gezondheid, uit een arme familie in een diep-katholiek hinterland.[24] Meestal was extase daarbij maar één aspect van de mystieke aantrekkingskracht en ging zij gepaard met visioenen, stigmata of langdurig vasten.

België kende zijn eigen archetype van het mystieke meisje. Tussen 1868 en 1883 was het Henegouwse Bois-d'Haine een trekpleister: duizenden bezoekers en pelgrims van over heel Europa kwamen er om de extase en de stigmata van Louise Lateau in eigen persoon te zien.[25] Lateau domineerde internationaal de persberichten over extase en mystiek en werd zo een ijkpunt, ook in Vlaanderen. Andere mystieke fenomenen werden in de daaropvolgende jaren steevast tegen het verblindende licht van Lateau, zowat de *poster girl* van de extase, gehouden. Ook Marieke ontsnapte niet aan de vergelijking. In *Het laatste nieuws* van 5 mei 1895 bijvoorbeeld: 'Men zegt voor slot wel niet, dat het hier een mirakel geldt, dat er een tweede Louise Lateau tevoorschijn is gekomen.' Maar daarmee was de naam natuurlijk wel gevallen en werd een verwachtingspatroon gecreëerd waarmee nieuwsgierigen naar het Schurenhof trokken.

Marieke was een jonge plattelandsdochter die weliswaar school had gevolgd en 'tot den gegoede boerenstand' behoorde, maar grotendeels inderdaad samenviel met de *ekstatische Junkfrau*. In de streek stond zij gekend voor haar vroomheid.[26] In december 1894 begon ze een novitiaat in het karmelietessenklooster van Echt, in Nederlands-Limburg, maar geplaagd door ziektes keerde ze in januari 1895 terug naar huis. Haar religieuze ambities en zwakke gezondheid waren 'typisch', net zoals haar plotse *spiritual turn* wanneer deze ambities niet werden waargemaakt. 'Onmiddellijk bij hare 't huiskomst,' zo schreef *De Denderbode* op 11 juli 1895, weigerde ze te eten of drinken. Hierin week Marieke tegelijkertijd ook weer af van haar mystieke tijdgenoten. Bezoekers aan Europese mysticae beschreven steevast hoe zij de vastende jonge vrouwen in bed zagen wegkwijnen – dat lijden bepaalde in belangrijke mate net de aantrekkingskracht.[27] Eerder in de negentiende eeuw was ook in Vlaanderen de Nederlandse vrouw Engeltje van der Vlies (1787-1853) bekend, die maar liefst dertig jaar voedsel en drank afzwoor als boetedoening. Engeltjes ingevallen wangen inspireerden een volksdevotie. Maar de wangen van Marieke bleven blozen. Noch haar gewicht, noch 'hare gezonde kleur' nam af, ook niet na 252 dagen zonder voedsel.[28]

Gedeeld genot

De impact van Mariekes extase oversteeg dus haar eigen lichaam en haar slaapkamer. Bezoekers deelden de ervaring met elkaar en met de kranten. 'Men behoeft haar nauw te naderen, of het hart verheft zich onmiddellijk tot hoogere sferen,' verklaarde Baron de Rijckholt, priester van het Nederlandse Thorn, in een open brief.[29] Zulke gedeelde religieuze ervaringen konden leiden tot *community building* en zo deel gaan uitmaken van een lokale identiteit.[30] Van dichtbij werkte extase 'aanstekelijk': bezoekers knielden rondom Mariekes bed en baden 'in vurige mate'. Net zoals bijvoorbeeld bij Mariaverschijningen, voelden bezoekers de nood om de ervaring met elkaar

24 N Priesching, 'Mystikerinnen des 19. Jahrhunderts – ein neuer Typus?' in: W. Pulz (red.), *Zwischen Himmel und Erde. Körperliche Zeichen der Heiligkeit* (Stuttgart 2012) 79-97.

25 De eigentijdse aandacht voor Louise Lateau wordt gereflecteerd in de wetenschappelijke literatuur. Over het spanningsveld tussen religieuze en wetenschappelijke ervaringen, zie S. Lachapelle, 'Between miracle and sickness: Louise Lateau and the experience of stigmata and ecstasy', *Configurations*, 12:1 (2004) 77-105. Over de publieke zichtbaarheid van Lateau, zie T. van Osselaer, 'The affair of the photographs. Controlling the public image of a nineteenth-century stigmatic', *Journal of ecclesiastical history*, 68 (2017) 784-806.

26 *De Denderbode*, 11 juli 1895, 1.

27 Zie voor religieus vasten als een fenomeen gelinkt aan extase, onder anderen, Museum Dr. Guislain, *Het gewichtige lichaam. Over dik, dun, perfect of gestoord* (Gent 2011).

28 Op sommige vrijdagen in 1896 beschreven sommige bezoekers tot hun ontzetting wel dat Marieke met een 'doodse bleekheid' te bed lag en haar extase duidelijk waarneembare tekenen van pijn vertoonde. *Het Belang van Limburg*, 19 maart 1980.

29 Onder anderen gepubliceerd in *Maas- en Kempenbode*, 27 juni 1895.

30 Zie bijvoorbeeld J. Weisenfeld, 'Spiritual complexions', in: S. M. Promey (red.), *Sensational religion. Sensory cultures in material practice* (Yale 2014) 413-428, vooral 421 over 'the body as site of interface between divine and divine knowledge, and sacred communities'.

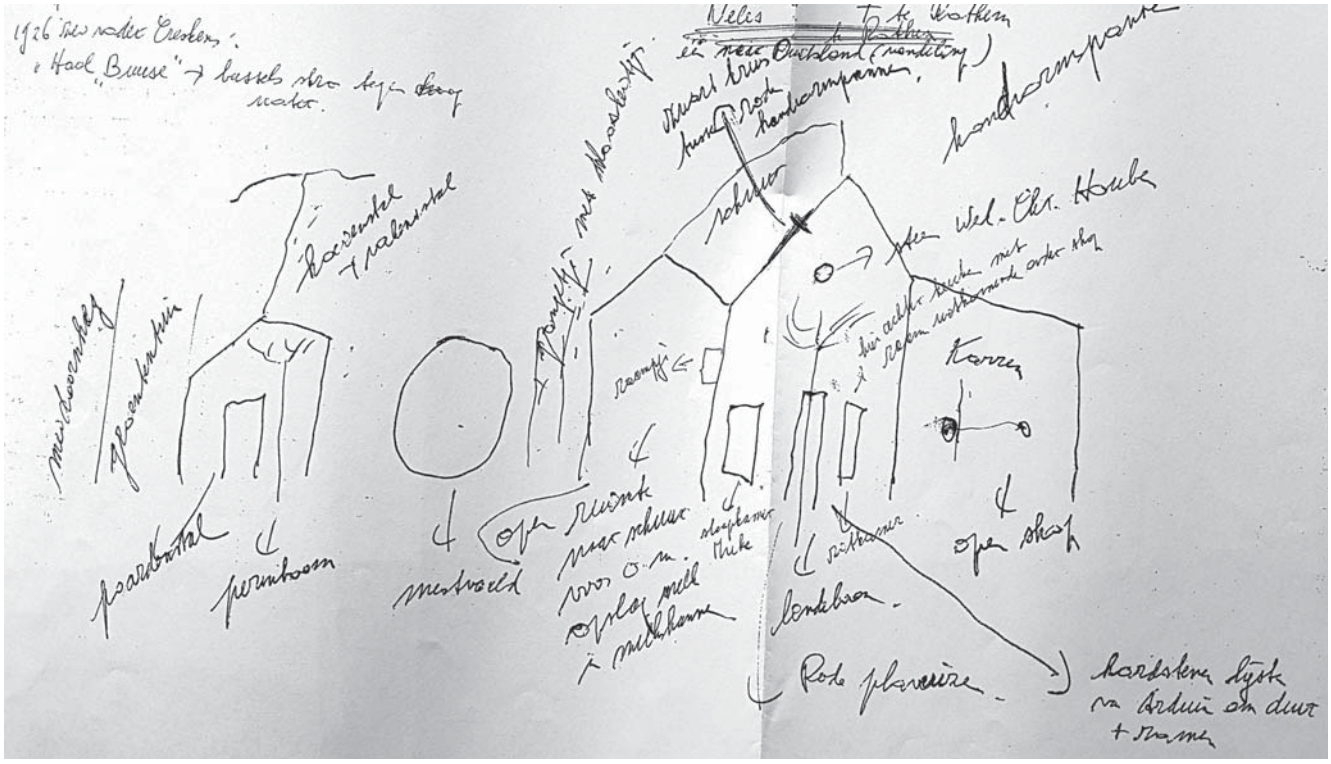

Detail van een getekend grondplan van het Schurenhof (Geschied- en heemkundige kring Kinrooi vzw, 'Plattegrond "Heerenschuur"'). Het raam links van de voordeur is aangegeven als 'slaapkamer Mieke'. Het grondplan toont ook dat haar kamer een raampje had—om naar buiten te kijken, of net naar binnen?

Cretskenshof te Ophoven, begin twintigste eeuw (Krantenknipsel, Geschied- en heemkundige kring Kinrooi vzw).

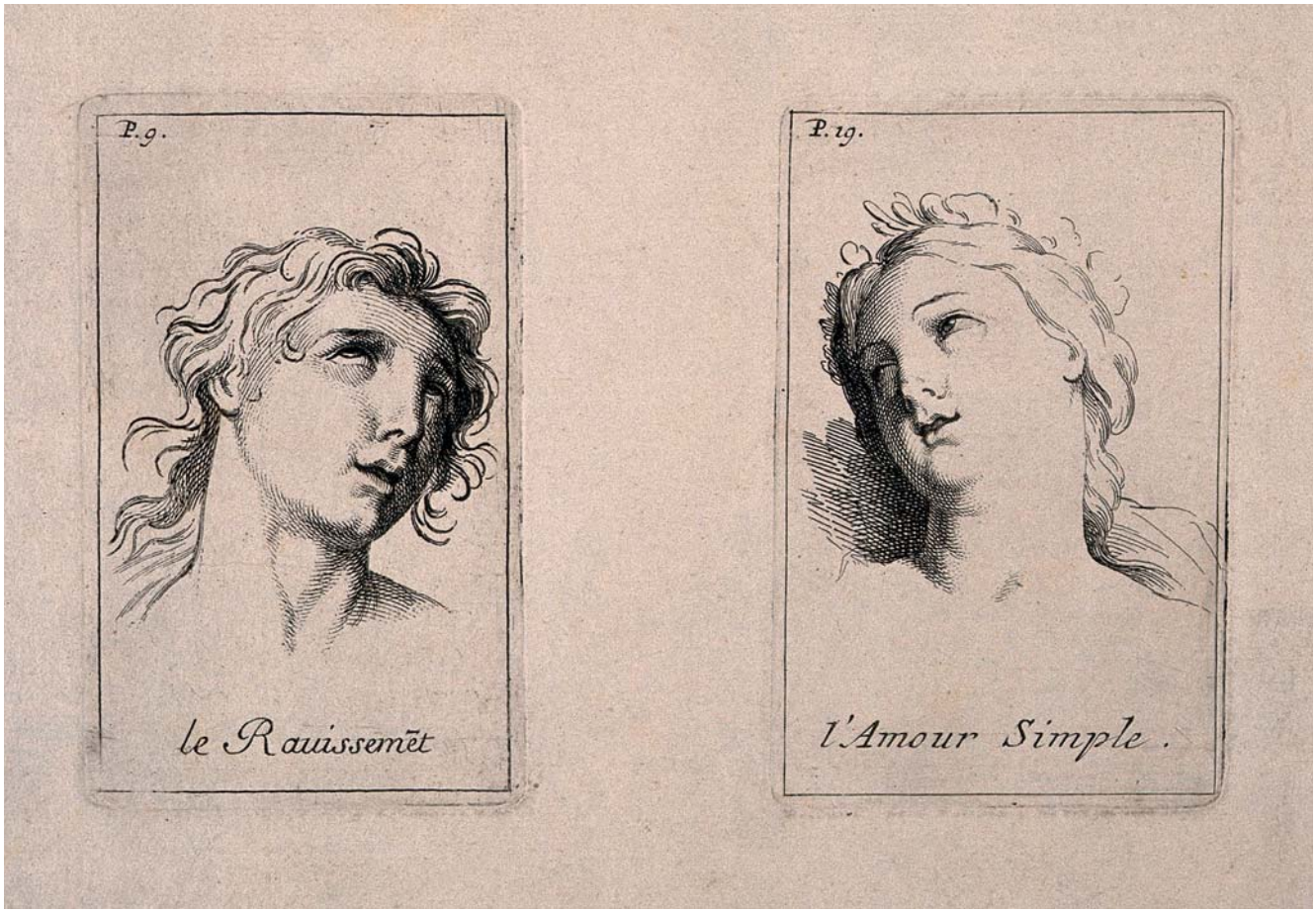

Extase vergeleken met 'gewoon' geluk. 'The face of a woman in ecstasy (left); a female expressing simple love (right). Etching by B. Picard, 1713, after G. Le Brun', Charles Le Brun © Wellcome Collection.

te delen. Historici hebben gewezen op het belang van de gemeenschap voor de ontwikkeling van religieuze fenomenen als extase. De gemeenschap maakte van Marieke een lokale beroemdheid en een volksheilige; wanneer de interesse verzwakte, verloor zij dan ook die status.[31]

Maar de aanwezigheid van een mystica was net zo zeer van belang *voor* de gemeenschap. De extase van een individu raakte de aanwezigen en verbond hen zowel met God als met elkaar. Eén mogelijk gevolg van wanneer extase publiek ging en verwikkeld raakte met plaatselijke identiteit, is de regionale toe-eigening van het volksfenomeen, gelinkt aan het idee dat iemand met een directe toegang tot God ook de lokale gemeenschap bijzonder maakte. Marieke werd op 9 april 1874 geboren in Stevensweert, in Nederland. Toen zij zes was, trok haar familie de Maas over en vestigde zich in Ophoven. Toch verwezen Nederlandse bewonderaars toen ze in 1895 lokale faam verwierf naar haar als 'het wonder' of 'het raadsel' van Stevensweert. Zelfs het Schurenhof werd in sommige bronnen aan de Nederlandse zijde van de grens geplaatst. In het nabije Geistingen stond Marieke dan weer bekend als het 'heilige meisje van Geistingen'. De historicus moet zulke regionale faam dus ook over lokale en landsgrenzen heen najagen.

31 Zie bijvoorbeeld L. Berlanstein, 'Historicizing and gendering celebrity culture: famous women in nineteenth-century France', *Journal of women's history*, 16:4 (2004) 65-91.

Publieke zichtbaarheid betekende ook dat Marieke een object werd, bekeken en geconsumeerd, haar 'schaarsch verlichte vertrek' misschien zelfs geënsceneerd.[32] De nadruk op Mariekes uiterlijk in ooggetuigenissen wijst op de esthetische waarde van het mystieke archetype. Haar extase verschafte niet alleen spiritueel genot voor omstaanders. De jonge vrouw in trance, in bed – het 'beeldschone meisje' met haar 'goudblond krulhaar' en 'hare fijne, zeer regelmatige wezentrekken [...] in half-wakenden toestand, slechts nu en dan de oogen openend' – gaf ook sensationeel, visueel genot.[33] 'Inderdaad,' besloot de bezoeker in het *Maesecyker weekblad*, 'haar engelachtig uiterlijk doet veeleer aan een bovennatuurlijk dan aan een natuurlijk wezen denken.'

32 En zo ingezet in de lokale 'spirituele' economie. Spencer-Hall, *Medieval saints and modern screens*, 76. Een voorbeeld van de enscenering van extase, hier in het geval van Louise Lateau, zie Van Osselaer, 'The affair of the photographs'.

33 *De nieuwe koerier*, 26 mei 1898.

De volkstoeloop was niet voor iedereen genietbaar. Zij verhinderde de werking van de pachthoeve en verstoorde het gezinsleven. Mariekes familie had er in mei 1895 genoeg van en liet bij monde van de kranten weten dat 'van heden af alle bezoeken zonder onderscheid afgewezen worden', met uitzondering van geestelijken.[34] Dat bericht schrok echter niet af: twee jaar later nog stond een familie uit Gouda voor een gesloten deur.[35] De lokale overheden intervenieerden op het eerste zicht niet in de zaak-Marieke, maar dat religieuze extase ook een sociaal probleem kon vormen en de lokale gemeenschap kon ontwrichten, was dertig jaar eerder al duidelijk geworden in Wallonië. *Het handelsblad* van 11 februari 1869 berichtte in detail over de consternatie die de aanwezigheid van de jonge Louise Lateau aanrichtte in Bois-d'Haine. Hoewel een vrouw in extase initieel een volkstoeloop veroorzaakte waar ook de lokale handelaars hun voordeel mee deden, ontspoorde de situatie al snel en zette de gemeenteraad politiebewaking in aan Lateaus voordeur. Zover kwam het – afgaande op de beschikbare bronnen – niet in Ophoven, waar de autoriteiten zich grotendeels afzijdig hielden. De sociale impact van lokale extase wordt pas duidelijk wanneer gerechtelijke en politiebronnen naast bronnen van volksdevotie en kranten worden gelegd.

34 *Maas- en Kempenbode*, 23 juni 1895.

35 *De nieuwe koerier*, 1 juni 1897.

Aandacht kon verslappen, zoals de opschudding rondom Marieke schijnbaar ging liggen in 1897. Marieke kon in de lente van dat jaar weer over haar spraakvermogen beschikken. 'Sedert geruime tijd,' berichtte *De Maeseyckenaer* op 31 mei 1898, 'werd er weinig of niet gesproken over mejuffr. Maria Cretskens.' Maar aandacht kon ook opnieuw opflakkeren, vooral wanneer er sprake was van een sensationele nieuwe ontwikkeling. 'Sedert eenige dagen,' ging *De Maeseyckenaer* verder, 'wordt er over deze geheimzinnige zaak wederom veel gesproken.' De man die op de avond van 23 mei 1898 bij Marieke binnenging, keerde de volgende dag weer naar de hoeve van de Cretskens. De bij mirakel verschenen hostie was ondertussen, eveneens op miraculeuze wijze, van Mariekes hand naar haar mond gegaan. Daarop ontstak de geruchtenmolen opnieuw en werd Marieke weer voor even een bron van spiritueel, sensationeel en esthetisch genot.

Ter uitgeleide: zoeken naar extase

Marieke stierf op 9 november 1958 in het ziekenhuis van Maaseik, haar mystieke carrière dan al lang vergeten. Nadat in 1898 de publieke belangstelling voor haar extase definitief uitdoofde, bleef zij in het Schurenhof wonen met haar familie, die een toonbeeld van religieus engagement bleef. Op de nacht van 21 december 1944 namen Duitse soldaten de hoeve zwaar onder vuur, en week Marieke uit naar de Maasstraat in Ophoven. Daar zou ze in betrekkelijke anonimiteit blijven wonen tot haar dood.

Het verhaal van Marieke en haar collega-mystici kunnen we op meerdere manieren lezen, naargelang de bronnen die we selecteren. Vanuit het perspectief van de sceptici en experten komt Marieke naar voren als ziek, gek of met slechte bedoelingen. De nadruk ligt hierin op de vermeende (in)authenticiteit van het fenomeen en de verdachte elementen in het verhaal: de kruimels op Mariekes lippen, de geruchten over een voormalige pastoor die geld vroeg vooraleer bezoekers de slaapkamer binnen mochten.[36] Dat is echter maar de bovenste laag. Persbronnen, lokale blaadjes en pamfletten tonen de (omstreden) populariteit van zo'n fenomeen, zowel als onderwerp van volksdevotie als van publieke nieuwsgierigheid en contestatie. In brieven, egodocumenten, en zelfs in visuele en materiële bronnen – van bidprentjes tot uitgestippelde pelgrimsroutes – komt een levendige lokale cultuur naar boven drijven, die rond het goddelijke genot van iemand als Marieke vorm(en) kreeg. Zo'n breder cultureel snapshot is maar te construeren wanneer de historicus ook van de geijkte archiefpaden afwijkt en zich laat leiden naar lokale heemkundige collecties, ooggetuigen, erfgoedcollecties en streekmusea.

36 Geschied- en heemkundige kring Kinrooi vzw, Collectie 'Heilig meisje', M. Raets-Maessen en G. Nies, 'Het heilig meisje van Geistingen', onuitgeg., ongedateerd.

Wie religieuze extase opzoekt zoals die in de negentiende eeuw opdook, in Vlaanderen als in Wallonië als elders in Europa, trekt dus best met een methodologisch open vizier 'het veld' in. Maar zoals dit artikel wilde aantonen, wordt de aanhouder beloond met een inzicht in de manieren waarop extase tegelijkertijd zowel een intiem innerlijk proces, een religieus spektakel én een sociaal genot kon zijn.

Aan de slag

Extase als religieus fenomeen is in Vlaanderen nog niet systematisch in kaart gebracht, vele casussen blijven alsnog onder de radar van onderzoekers. Lokale krantenarchieven zijn vaak een uitstekend startpunt voor het vinden van fenomenen als die van Marieke. Vooral vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw namen kranten wel vaker kleinere berichten op over extases, visioenen en miraculeuze genezingen. De Koninklijke Bibliotheek biedt online toegang tot een uitgebreide selectie gedigitaliseerde kranten http://belgica.kbr.be/nl/coll/jour/jour_nl.html. Lokale fysieke krantenarchieven verschaffen vaak een vollediger beeld, maar zijn meestal (nog) niet ontsloten.

Met een naam kan men zowel naar de collecties van parochie en bisdom als naar gemeentearchieven. Zij bewaren, in het beste geval, zowel de biografische gegevens van de extatische als (kopieën van) rapporten van clerus en politiedossiers. Volks- en heemkundige kringen, zoals de Geschied- en Heemkundige Kring Kinrooi in het geval van Marieke, zijn de experten van lokale geschiedenissen die vaak aan de aandacht van historici ontsnappen. Zij kunnen het aangewezen aanvangspunt zijn om de sociale impact van de extatische in kaart te brengen. Van daaruit leiden de wegen van de onderzoeker met wat geluk in vele richtingen: naar getuigenissen van familieleden en bezoekers of zelfs naar objecten die getuigen van een materiële devotiecultuur, zoals die bijvoorbeeld werd gevormd rond Louise Lateau.

Beredeneerde bibliografie

Over extase in de negentiende en twintigste eeuw bestaat een bijzonder rijke, gevarieerde literatuur, waarin het vaak wordt gekaderd binnen een breder context van religieuze fenomenen. Traditioneel concentreerden studies daarbij op de psychopathologische aspecten van extase of op de vormen die extase aanneemt in de kunsten en literatuur, zoals bijvoorbeeld in S.-R. Marzel, 'Le corps dans l'extase réligieuse du roman dix-neuvièmiste' (2011), online te vinden op www.etudes-romantiques.ish-lyon.cnrs.fr/religions.html. Marzel maakt in haar artikel eveneens het onderscheid tussen extase als individuele en collectieve ervaring. Vooral in de laatste twintig jaar wordt extase vanuit verschillende perspectieven benaderd. Twee recente werken die telkens een overzicht geven van de specificiteit van extase in de moderne periode, zijn: N. Freytag en D. Sawicki (red.), *Wunderwelten: religiöse Ekstase und Magie in der Moderne* (Paderborn 2006); T. van Osselaer, H. de Smaele en K. Wils (red.), *Sign or symptom? Exceptional corporeal phenomena in religion*

and medicine in the 19th and 20th centuries (Leuven 2017). Hoofdstukken in deze en gelijkaardige werken vertrekken vaak vanuit een concrete gevalstudie. Sofie Lachapelle gebruikte de casus van de Belgische Louise Lateau om te reflecteren over de wetenschappelijke en religieuze receptie van het fenomeen in S. Lachapelle, 'Between miracle and sickness: Louise Lateau and the experience of stigmata and ecstasy', *Configurations* 12:1 (2004) 77-105. In België beet Alain Dierkens de spits af met het algemene overzichtswerk A. Dierkens, *Apparitions et miracles* (Brussel, 1991). Vlaanderen kijkt sinds enkele jaren met interesse naar extase en andere fenomenen als kernen van volksdevotie. Een mooie introductie is M. Peeters en R. van Beek, *God in Vlaanderen. De kerken lopen leeg maar de mensen vieren in velden en straten* (Antwerpen 2011). In hetzelfde jaar organiseerde het Museum Dr. Guislain in Gent een tentoonstelling over het lichaam, waarin ook het extatische lichaam een rol speelde. De catalogus biedt een mooie visuele insteek en historische achtergrond, zie Museum Dr. Guislain, *Het gewichtige lichaam. Over dik, dun, perfect of gestoord* (Gent 2011).

Biografie

Kristof Smeyers (1988) is doctoraatsonderzoeker aan de Universiteit Antwerpen. Zijn onderzoek spitst zich toe op de devotie en controverse rond gestigmatiseerden in de Britse eilanden tijdens de negentiende en twintigste eeuw. Hij is essayist voor *De Nederlandse Boekengids*. Eerder publiceerde hij over Belgische economische geschiedenis. (Ruusbroecgenootschap, Grote Kauwenberg 34, 2000 Antwerpen. kristof.smeyers@uantwerpen.be)

Heemkunde Vlaanderen vzw

Huis De Zalm

Zoutwerf 5 » BE-2800 Mechelen
T +32 15 20 51 74 » F +32 15 20 54 23
info@heemkunde-vlaanderen.be » www.heemkunde-vlaanderen.be
Facebook: http://www.facebook.com/heemkundevlaanderen
Twitter: @HeemkundeVL